

ВОЛИНСЬКИЙ КОБЗАР

Як умиру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широконолі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Як потесе з України
З синьє море
Кров ворожу... отойді а
І лани і гори —
Все покину, і политу
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.

Поховайте та вставляйте,
Найдаки порвіте
І вразюю злою кровлю
Волю окропіте.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте помістити
Незлим тихим словом.

ВОЛИСЬКИЙ КОБЗАР

ОСТРОГ
ВИДАВНИЦТВО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
2018

УДК 82.09(477.82)
ББК 83
В 70

*Видання здійснене за підтримки
Рівненської обласної державної адміністрації*

В 70 **Волинський** Кобзар / укл. П. М. Кралюк. – Острог :
Видавництво Національного університету «Острозька акаде-
мія», 2013. – 212 с. ; іл.

ISBN 978-966-2254-71-6

У книзі розповідається про перебування Тараса Шевченка на
Волині в 1846 році, про відображення в його творчості волинської
проблематики. Окремо вміщені уривки творів та окремі твори (по-
ема й повість «Варнак»), у яких згадуються волинські реалії.

Книга розрахована на широке коло читачів.

УДК 82.09(477.82)
ББК 83

ISBN 978-966-2254-71-6

© Кралюк П. М., 2013
© Видавництво
Національного університету
«Острозька академія», 2013

*Т. Шевченко. Собор Почаївської лаври
(внутрішній вигляд). Акварель*

Тарас ШЕВЧЕНКО

Поєма «Слепая» (1842)

Уривок

Слепая, бедная, не знала
Недоли дочери своей,
С чужим вожатым спотыкалась
Меж неприязненных людей
Ходила в Киев и Почаев
Святых угодником молить
И душу страстную, рыдая,
Молитвой думала смирить.

Тарас ШЕВЧЕНКО

Поема «Сліпий» (1845)

Уривок

У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса
Тричі причащалась.
У Почаєві святому
Ридала, молилась,
Щоб Степан той, тая доля,
Їй хоча приснилась!..

Т. Шевченко. Почаївська лавра із півдня. Папір, акварель

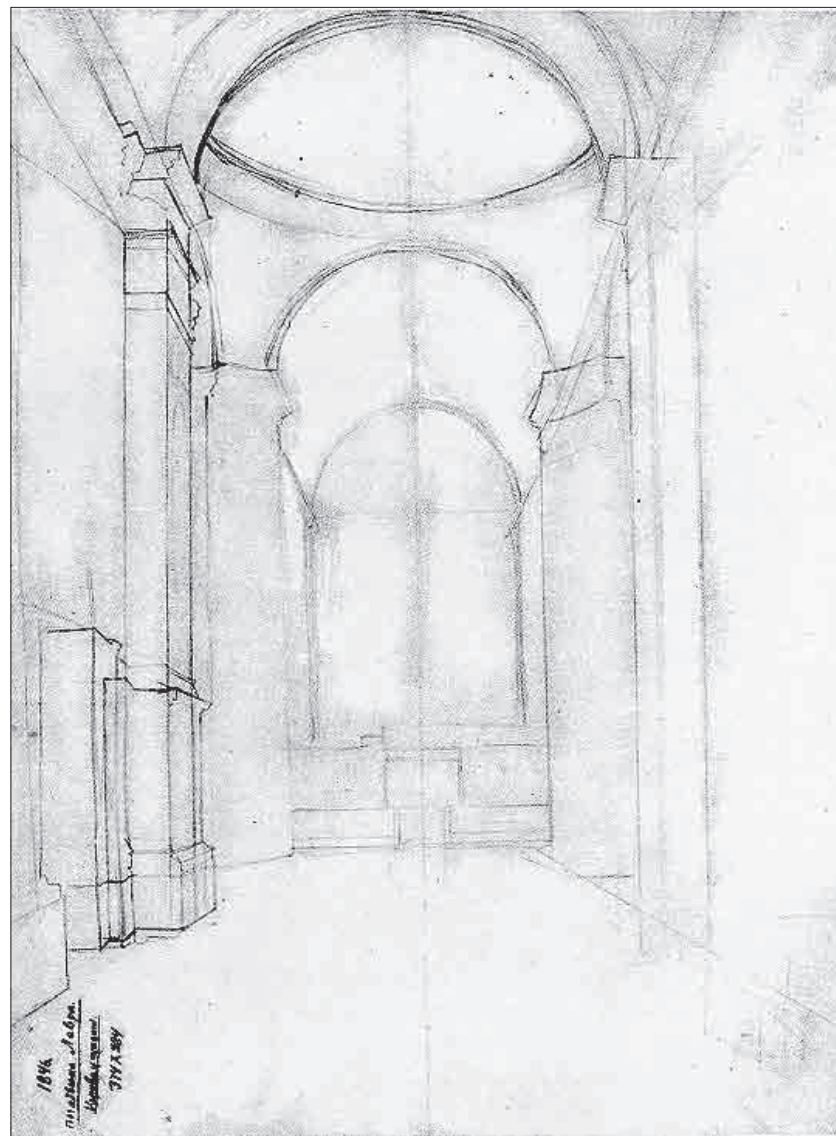
Т. Шевченко. Вид на околиці з тераси Почаївської лаври.
Папір, акварель

Т. Шевченко. Почаївська лавра з заходу. Папір, акварель

Т. Шевченко. Почаївська лавра з заходу.
Начерк. Папір, олівець

Т. Шевченко. Собор Почаївської лаври
(внутрішній вигляд). Ескіз. Папір, олівець

Тарас ШЕВЧЕНКО

Поєма «Петрусь» (1850)

Уривок

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаєві була.
Чудовная не помогла,
Не помогла святая сила.
А ти аж плакала, молилась –
Та й занехаяла. Везла
Назад гадюку в серці люту
Та трошки в пляшечці отрути.

Тарас ШЕВЧЕНКО

Поєма «Невольник» (1859)

Уривок

Одужала Яриночка,
Ідуть люде в Київ
Та в Почаїв помолитись, –
І вона йде з ними.
У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса
Тричі причащалась;
У Почаєві святому
Ридала-молилась,
Щоб Степан той, доля тая
Їй хоча приснилась.

БЕРЕСТЕЧКО

*Пам'ятник полеглим козакам та селянам-повстанцям
на полі Берестецької битви*

Тарас ШЕВЧЕНКО

Поема-містерія «Великий льох» (1845)

Уривок

*Я співаю. І про Яси,
І про Жовті Води,
І містечко Берестечко...*

Тарас ШЕВЧЕНКО

Поезія «Ой чого ти почорніло...» (1848)

Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
– Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі...
Ключуть очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетесь на волю,
Будете орати
Мене стиха та, орючи,
Долю проклинати.

Тарас ШЕВЧЕНКО

Поема

ВАРНАК

В. Куткін. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Варнак».
Папір, ліногравюра. 1963 р.

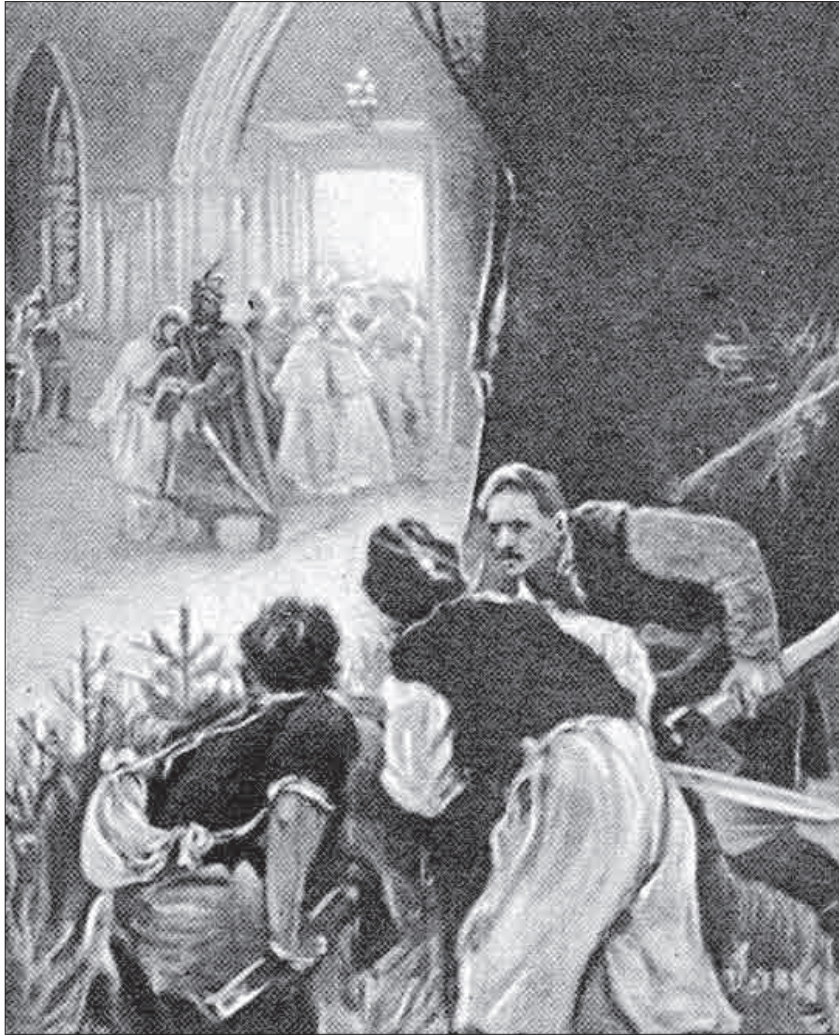
Тиняючи на чужині
Понад Елеком, стрів я діда
Вельми старого. Наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був. Та у неділю
Якось у полі ми зострілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали,
І розмовляли, сповідались
Один другому. – Довгий вік! –
Старий промовив. – Все од Бога!
Од Бога все! А сам нічого
Дурний не вліє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує,
Я сам занівечив свій вік.
І ні на кого не жалкую,
І ні у кого не прошу я,
Нічого не прошу. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині
В неволі. – І старий варнак
Заплакав нишком. Сивий брате!
Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй.
Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє.
І потечуть з очей старих
Сльози молодії,
І уमितее сльозами
Серце одпочине
І полине із чужини
На свою країну.
– Багато дечого не стало, –
Сказав старий. – Води чимало
Із Ікви в [море] утекло...
Над Іквою було село,

У тім селі на безталання
Та на погибель виріс я.
Лихая доленька моя!..
У нашої старої пані
Малії паничі були;
Таки однолітки зо мною.
Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку. Росли,
Росли панята, виростали,
Як ті шенята. Покусали
Не одного мене малі.
Отож і вчити почали
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Слізьми! Кров'ю!
Письмо те полилося... Нас!
Дешевших панської собаки,
Письму учить?!
Молитись Богу
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
Не повинен знать невольник.
Така його доля.
Отож і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі –
Не дає. І в москалі,
Проклята, не голить.
Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...
А паничів у гвардію
Поопреділяла...
Година тяжкая настала!
Настали тяжкії літа!
Отож працюю я за ралом.
Я був убогий сирота.
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я...
О доле! Доленько моя!
О Боже мій! О мій єдиний!
Воно тойді було дитина,

Воно... Не нам Твої діла
Судить, о Боже наш великий!
Отож вона мені на лихо
Та на погибель підросла.
Не довелось і надивитись,
А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жити,
Людей і Господа хвалить...
А довелось...
Накупили
І краму, й пива наварили,
Не довелось тільки пити.
Старої пані бахур сивий
Окрав той крам. Розлив те пиво,
Пустив покриткою... Дарма.
Минуло, годі... Недоладу
Тепер і згадувать. Нема,
Нема, минулося, пропало...
Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і город,
Усе покинув. Чорт нарадив.
Пішов я в писарі в громаду.
То сьак, то так минає год,
Пишу собі, з людьми братаюсь
Та добрих хлопців добираю.
Минув і другий. Паничі
На третє літо поз'їзжались,
Уже засватані. Жили
В дворі, гуляли, в карти грали,
Свого весілля дожидали
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї, перебирали.
Звичайне, паничі. Ждемо,
І ми ждемо того весілля.
Отож у Клечальну неділю
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі.
Вони ляхи були. Ніколи
Нічого кращого сам Бог

*І. Їжакевич. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Варнак».
Картон, олія. 1938 р.*

Не бачив на землі великій,
Як молодії ті були...
Заграла весело музика...
Їх із косягола повели
В возобновленнії покої.
А ми й зостріли їх і всіх,
Княжат, панят і молодих,
Всіх перерізали. Рудою
Весілля вмилося. Не втік
Ніже єдиний католик,
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми,
Упоравшись, пішли шукати
Нової хати, і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байраках
Крутих, глибоких. Всюди хата,
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.
Мене господарем обрали,
Сем'я моя щодень росла
І вже до сотні доростала.
Мов поросяча, кров лилась.
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердя і зла,
А різав так. І сам не знаю,
Чого хотілося мені?
Ходив три года я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крові, до пожару,
До всього, всього я привик.
Було, мов жабу ту, на списі
Спряжеш дитину на огні
Або панянку білолицю
Розіпнеш голу на коні
Та й пустиш в степ.
Всього, всього тойді бувало,

І все докучило мені...
Одурів я, тяжко стало
У вертепах жити.
Думав сам себе зарізати,
Щоб не нудить світом.
І зарівав би, та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною, недолюдом...
Вже на світ займалось,
Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу,
Щоб зарізатися. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О Боже мій милий!
Який дивний Ти. Я плакав,
До полудня плакав.
Та так мені любо стало:
І малого знаку
Нудьги тії не осталося,
Мов переродився...
Подивився кругом себе
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись
Та суда, суда людського
У людей просити.

[Перша половина 1848,
Орська кріпость]

Тарас ШЕВЧЕНКО

Повість

ВАРНАК

В. Василенко. Ілюстрація до повісті
Т. Шевченка «Варнак». Папір, туш. 1977 р.

Есть в нашем русском православном огромном царстве небольшая благодатная земля, так небольшая, что может вместить в себе по крайней мере четыре немецких царства и Францию в придачу. А обитают в этой небольшой земле разноязычные народы и, между прочим, народ русский и самый православный. И этот-то народ русский не пашет и не сеет совершенно ничего, кроме дынь и арбузов, а хлеб ест белый, пшеничный, называемый по-ихнему калаци, и воспевает свою славную реку, называя ее кормилицей своей, золотым дном с берегами серебряными.

Грустно видеть грязь и нищету на земле скудной, бесплодной, где человек борется с неблагодарною почвой и падает, наконец, изнеможенный под тяжестью труда и нищеты. Грустно! невыразимо грустно!

Каково же видеть ту же самую безобразную нищету в стране, текущей млеком и медом, как, например, в этой земле благодатной? Отвратительно! А еще отвратительнее встретить между этой ленивой нищеты обилие и при обилии отвратительную грязь и невежество!

А в этой стране благословенной это встречается не редко, а даже очень часто.

Какие же могут быть причины нищеты в краю, текущем млеком и медом?

На сей важный политико-экономический вопрос я на досуге напишу четырехтомный нравоописательно-исторический роман, в котором потщусь изобразить с микроскопическими подробностями нравы, обычаи и историю сего архиправославного народа.

А пока созреет этот знаменитый роман в моей многумной голове, я расскажу вам вот что.

Есть в этой благодатной стране, неглубоко под землею, огромная глыба соли, а на этой глыбе соли построена небольшая крепостца, называемая в простонародии Соляною Защитой.

Обстоятельства заставили меня побывать однажды в этой Соляной защите.

В первое воскресенье моего там пребывания увидел я в церкви старика, совершенно седого, но еще довольно

свежего и необыкновенно выразительной и благородной физиономии.

Он в церкви исправлял должность причетника, ставил свечи перед образами, снимал со свечей, гасил догоревшие и в конце обедни ходил с кошельком вместо церковного старосты.

Его величавая наружность меня поразила. Огромный рост, седая длинная волнистая борода, такие же белые густые вьющиеся волосы, темные густые брови. Лицо правильное, чистое, с легким румянцем на щеках, как у юноши. Словом, он мог бы быть прекрасной моделью для Мойсея-Боговидца или для гомеровского Нестора.

Пленившись симпатически старческой прелестью этого почтенного мужа, я, выходя из церкви, спросил у хромого инвалида, кто такой этот почтенный старец, что снимал со свечей перед образами.

Инвалид отвечал мне довольно лаконически:

– Это, батюшка, бывший варнак, а теперь здешний поселщик. Добрейшей души человек.

После этого ответа я остановился около церкви и провожал глазами заинтересовавшего меня старика. И чем более смотрел я на него, тем менее находил я в нем сходства с варнаком.

Однако ж инвалид не мог сказать зря такого слова!

Я вспомнил, что прежде здесь добывалась соль арестантами и что многие из них, кончивши свой тяжкий термин, были поселены тут же, смотря по нравственности.

Но неужели такая благородная наружность могла принадлежать преступнику?

И я решился узнать подробнее о прошлом этого замечательного наружностью старика.

В продолжение недели я узнал, что он действительно здешний поселенец, и что человек испытанной честности, и человек, хотя и не богатый, но и не бедный, живет в своем собственном домике, хотя и небольшом, но живет так, как дай Бог и в хоромах бы жили: чисто, сытно и честно.

Имеет он у себя человек десять работников, хотя из киргиз, но дай Бог, чтобы и русские так работали, как эти полудикари.

И что на будущий год его непременно выберут церковным старостой за его добродетели. И т. д.

Я решился познакомиться с ним лично и при благоприятном случае узнать точнее его прошлую жизнь, и если найду в ней что-либо нравственное, назидательное или по крайней мере занимательное, то запишу все это, предам тиснению, назидания или увеселения ради.

Случалось ли вам встречать старика такой почтенной, благородной наружности, что невольно снимешь шапку и поклонись ему?

Со мной это часто случалось.

Однажды встретил я его идущего от вечерни и невольно ему поклонился. Он мне вежливо ответил поклоном и спросил:

– Вы, кажется, не здешний? Я вас не встречал здесь прежде.

– Вы не ошиблись. Я, действительно, недавно приехал в вашу Защиту.

– А позвольте спросить, издали ли?

Я сказал ему место моей родины.

Старик мне судорожно подал руку, которую я чуть-чуть не поцаловал.

– Вы земляк мой! – сказал он грустно. – Давно ли вы оставили нашу прекрасную родину?

– Не более года, – отвечал я.

– Какой вы счастливец! Вы так недавно видели наш Богом благословенный край! А я вот уже лет тридцать с лишком не видал его! Что-то там теперь делается?

И у старика навернулись слезы.

– Ежели досуг вам, – сказал он, – то не побрезгуйте мною, посетите меня, пусть я хоть посмотрю на вас, на земляка моего! Будьте добры и ласковы, не откажите мне!

Я, разумеется, был рад такому предложению.

И через несколько минут мы подошли к небольшому беленькому домику, соломой крытому; наружность его мне напомнила Малороссию.

У ворот встретила нас пожилая женщина в малороссийском платье и приветствовала нас добрым вечером.

– Добрый вечер, Мотре! Прошу покорно в нашу хату, – сказал он, обращаясь ко мне. – Здесь, видите, неподалеку живут земляки наши, курские и харьковские, так я и взял себе в работницы землячку, – оно все как-то лучше.

Говоря это, он ввел меня в свою хату.

Внутренность хаты, как и наружность ее, напоминала Малороссию. Стены вымазаны белой, а пол желтой глиной и усыпан ароматными травами. Вокруг стен чистые широкие дубовые лавы. А перед образом Всех скорбящих Матери теплилась лампада и стоял нагой, покрытый чистым, белым, с широкою бахромою полотенцем. На нагое лежала книга, с виду похожая на Псалтырь, *in quatro*.

– Прошу, садитесь, дорогой мой гость!

Я сел и стал внимательнее рассматривать комнату или, лучше сказать, любоваться ею.

Везде во всем видно было порядок доброго хозяина и заботливость хозяйки, все было чисто и привлекательно. Комната была разделена на две половины узкою, длинною печкой вместо перегородки. А печка украшена лепными арабесками домашнего художества. (Такие печи можно видеть на Волыни и Подолии.) В углу перед образами стоял стол, покрытый бухарским ковром и сверху белой скатертью. На столе лежал ржаной хлеб, вполовину покрытый тонким белым полотенцем, вышитым разными цветными шелками; около хлеба стояла фаянсовая солонка с белой, как рафинад, солью, и тут же, на другом конце стола, лежала большая книга, вроде Четии Минеи, в красном сафьянном переплете, с золотыми выписнутыми и почерневшими от времени украшениями. Это была Библия (как я после узнал) – изящное киевское издание 1743 [года], с высокопарным посвящением гетману Разумовскому (издание весьма редкое). Между окнами на стене висел в позолоченной рамке эстамп, выгравированный Миллером с картины Доменикино Цампиери, изображающий Иоанна Богослова. Около двери в углу стоял посох степного дерева джигилу. И тут же около посоха на гвозде висели кандалы.

Старик в продолжение этого времени хозяйничал вне хаты и возвратился в хату в то самое время, когда я смотрел на кандалы.

– Что, земляк, любишься на мой трофей? Тяжкий трофей! Я завоевал его многолетним преступлением и принес его сюда на ногах своих из самого Житомира. Здесь носил я его двадцать лет и теперь еще казнюся им и буду казниться и исповедовать ему грехи свои до гробовой доски.

Все это было сказано таким грустным, потрясающим душу голосом, что я не мог сказать слова утешительного бедному старику и сидел молча, пока он сам не заговорил.

– Прости мне, старому грешнику, земляк, я возмутил твою душу своим нечистым воспоминанием! Что делать? Против воли рвется на язык! Я держу у себя этот проклятый знак человеческого унижения для казни собственной души. Но оставим в покое прошлое, а поговорим лучше о чем-нибудь другом. Расскажи мне, дружэ мой, что-нибудь о нашей прекрасной Волыни и Подолии!

Но я совершенно не мог ни о чем говорить и вскоре простился с ним.

Он меня не удерживал, просил только навещать его, как время позволит.

Мне время позволяло, и я посещал его почти ежедневно, и часто мы с ним заговаривались до полуночи. И всякий раз я открывал в нем новые добродетели, новые достоинства. Он был образован, как любой аристократ того времени, с тою разницею, что любил читать, и в особенности италийских поэтов: Боккаччио, Ариосто, Тасса. А «Божественную комедию» он наизусть читал.

– Давно я уже ничего не читаю, – сказал он мне однажды, – кроме этой божественной книги! Да и к чему теперь читать? Было время, читал, восхищался дивными созданиями прекрасного искусства! Теперь довольно, я состарился, огрубел, я ничему уже не могу сочувствовать, как бывало когда-то! Да и к чему, правду сказать, послужило мне чтение? Мои чистые, молодые сочувствия? Что я из них сделал? Или, лучше сказать, что люди из них сделали? Грех! И бесконечное горе!

Если б я не читал ничего, не увлекался ничем, не то бы из меня было: был бы я себе простым пахарем, добрым человеком... А теперь что я?

Мы с ним каждый вечер делались откровеннее и откровеннее.

Однажды я навел его на мысль, чтобы он мне поведал свое горе, чтобы рассказал мне про свои прежние, молодые лета!

Он долго как бы не хотел меня понять, ему неприятно, горько было вспоминать свое прошедшее. И однажды сказал он мне:

– Друзе мой! Ты хочешь моей исповеди! Ты желаешь знать мою прошлую бесталанную жизнь. Тяжело будет слушать тебе, друже мой добрый, потому что прошлая жизнь моя исполнена греха и беззакония. А настоящая, как ты сам видишь, – немощь и одиночество вдали от моей [прекрасной?] и милой Волыни!

Я знаю, ты будешь слушать с участием мою сердечную исповедь и тебе будет горько ее вчуже слушать.

Слушай же, мой благородный друже! Она мне душу освежит, моя грустная нелicenseмерная повесть.

И он вздохнул, перекрестясь, и начал свою повесть с самых ранних лет своего детства.

На гранитных берегах прекрасной реки Случи, где она, верстах в десяти выше Новограда-Волынского, извившись подобно змии, образовала правильное кольцо версты две в поперечнике, в центре этого кольца стоят окруженные дубровою остатки огромных каменных палат. Прежде бывшее жилище одной знатной польской фамилии, а теперь жилище сов и нетопырей!

Это дело моих проклятых рук! Я поселил там змию и ночную птицу. О! Господи, прости мне сей грех невольный! грех великий!

По косогору, спускаясь к самой реке, лежит укрытое фруктовыми садами большое село с почерневшею от времени деревянную треглавою церковью.

Эти церкви у нас поляки называют козацкими, вероятно потому, что большая часть этих церквей построена козаками во времена унии, на скорую руку, и представляют они собою тип простой, грубой, хлопской, как говорят поляки же, архитектуры.

Это село – моя родина! В этом прекрасном селе я родился на грех и на страдания!

Отца своего я не помню; а мать как во сне вижу, когда в гроб ее положили и понесли на парах на кладбище.

И едва помню еще, когда священник над ее телом прочитал молитву, напечатанную на большом листе красными и черными буквами, и, прочитавши, накрыл ей лицо этою молитвою; потом заколотили гроб и опустили в яму. Священник заступом крестообразно запечатал яму и заставил меня бросить горсть земли на гроб моей матери. Я бросил и пошел за людьми в село.

Помню еще, в нашей хате было много людей и все обедали, только не шумно, а тихо и скромно: вдова, как видно, не оставила по себе обильных поминок.

Во время обеда я играл с детьми на дворе, а когда все разошлись после обеда, то меня и дети покинули, и я остался один с моею заузданной палочкой-лошадкой. Вошел я в хату. В хате соседка наша, тоже горемычная вдова, убирала посуду, дала мне кусок пирога, я съел его и заснул на материнной постели. Старушка, прибравши все в хате, заперла ее на засов и ушла к себе домой. Я проспал в пустой хате всю ночь один, и, проснувшись поутру, я чего-то испугался и заплакал.

Плакал я недолго. Вскоре пришла соседка-старушка и принесла мне полную миску угорок-слив и утешила меня.

Старушка посыпала курам пшена и, накормивши серого кота и рябую собаку, взяла меня и повела к себе домой.

У вдовы была дочь, старше меня несколькими годами. Она меня приласкала, накормила яблоками, грушами и тому подобными сладостями.

Когда я уходил к себе домой, то она меня всегда провожала, и когда начинал плакать дома, не найдя в хате матери, то она утешала меня, говоря, что мать моя поехала на ярмарок и привезет мне гостинца – медяного москаля. Чем я, разумеется, и утешался.

И так мало-помалу стал я забывать свою великую потерю при помощи вдовиной прекрасной дочери.

Я привязался к ней, как к сестре родной, и она, действительно, заменяла мне сестру родную.

После я думал матерью ее назвать, но Богу не угодно было благословить мое предположение!

Часто посещал я свою бедную опустелую хату!

Скажите, что может быть грустнее пустки?

Я до сих пор помню то страшно грустное впечатление, которое тогда меня одолевало!

В Великом посту, на Страстной неделе, священник, обходя с молитвою село, посетил и мою бедную благотельницу и, увидя меня, взял к себе, обещаясь вывести меня в люди.

У священника был сын Ясь, моих лет, и, не знаю почему, он мне с первого взгляда не понравился.

Меня посадили за букварь вместе с Ясем. Мне это было весьма не по нраву, однако я учился с успехом, а Ясь был туп. Яся хвалили, а меня называли ленивцем и тупицей. Мне эта несправедливость казалась обидною, и я стал бегать от попа к своим благотельницам, откуда меня приводили обратно к попу, а поп меня жестоко наказывал за побеги.

Однажды убежал я от попа к своим друзьям и, бояся войти к ним в хату, просидел целый день в бурьяне под тыном, выжидая, не выйдет ли сестра из хаты; я звал сестрою дочь вдовы. Наконец она вышла, я показался ей и попросил хлеба. Она мне вынесла большой ломоть хлеба и кусок свиного сала. Я сквозь слезы поцаловал ее и скрылся в густом сливнике.

Утоливши голод, я начал помышлять о ночлеге.

Идти к попу – будут бить, идти ко вдове – она ответит к попу и все-таки будут бить.

Идти в свою пустку ночевать – страшно. Размышляя таким образом, я очутился за цариной (выгон).

А за цариной стояло в копнах сжатое жито. Не рассуждая, я отправился к копнам и в первой копне приютился и заснул сном непорочности.

Ночью просыпаюсь я и слышу вдали вой волков.

До сих пор не могу я забыть того неприятного чувства. Это не страх за жизнь, а что-то смешанное со страхом и отвращением.

Вой волков начал стихать понемногу, и я, скорчившись от холоду и накрывшись снопом, снова заснул.

Поутру рано разбудил меня арапником лановый.

– Ты что здесь делаешь? – спросил он меня грозно.

– Сплю! – отвечал я ему.

– Я тебе дам сплю. Нашел место спать! Разве у тебя хаты нет?

– Есть, дядюшка, только пустка, – сказал я ему сквозь слезы.

– Ну, а отец и мать у тебя есть?

– Нету, дядюшка, я сирота.

– Ну, а коли сирота, так иди же за мною!

И он поворотил свою лошадь к дороге, ударил ее слегка арапником и поехал. А я пошел босиком по колючей стерни, дрожа всем телом от холода и страха.

«Не поведет ли он меня, – так я думал себе, – Боже сохрани, к попу!» И при этой мысли я хотел от него бежать в село и спрятаться где-нибудь в бурьян, но он поминутно оглядывался на меня и, направляя свою лошадь в противоположную сторону от села, привел меня на панский двор и отдал на руки управителю, рассказавши, где и как меня нашел.

Управитель был добрый старичок пан Кошулька. Велел мне шить курточку и шаровары из домашней пистри. И я сделался у него домашним козачком. Жил я у пана Кошульки осень и зиму. Немногим лучше мне было у него, чем у попа, – разница только та, что не учили грамоте, а бил и щипал меня, кто хотел.

Весною однажды увидела меня на дворе старая графиня (управитель жил с нею на одном дворе, только в особом флигеле), подозвала меня к себе, спросила, как зовут, и ушла в свои покои.

На другой день после этого случая сняли с меня мерку и начали шить новое платье – и уже не пистревое, а суконное, и сукна тонкого, дорогого – и сапоги, и шапку, а прежде я так ходил.

Когда все было готово, дали мне чистую рубашку, чего прежде также не бывало.

И когда меня умыли, причесали, одели в новое суконное платье, тогда сам пан Кошулька надел новый синий фрак с медными пуговицами и повел меня в графинины покои.

Дежурный гайдук доложил о нас графине. Графиня велела звать нас в приемную. В приемной мы долго ее ждали, и пан Кошулька не смел сесть на стул. Я удивлялся: в комнате так много стульев, а он не хочет сесть ни на одном.

Наконец графиня вышла.

Приветствовала пана Кошульку легким наклоном головы и велела позвать панну Магдалену.

Через минуту из боковых дверей явилась панна Магдалена.

Очаровательное, незабвенное видение!

Я как теперь ее вижу: молодая, стройная, прекрасная! Ее задумчивые голубые выразительные глаза были устремлены прямо на меня. По мне пробежал какой-то невыразимо приятный трепет.

Панна Магдалена была дочь одного промотавшегося пана, и, благодаря хорошему воспитанию, она была принята графинею к себе в дом в виде компаньонки для себя и гувернантки для малолетнего своего сына.

– Вот, друг мой Магдалена, – сказала графиня, – рекомендую тебе компаньона и лакея моему бедному Болеславу. Возьмите его к себе, пусть они вместе играют в свободное время.

Графиня вышла. А панна Магдалена взяла меня за руку и повела к себе в покои.

В покоях панны Магдалены встретил меня мальчик моих лет, только такой худой и зеленый; это был граф Болеслав, единственный сын графини. Он довольно нагло спросил меня:

– Как тебя зовут?

Я тихо отвечал ему: «Кириллом».

– Фи, какое хлопское имя! Ну, да это ничего, я тебя буду звать Яном. А что, Ян, ты в лошадки умеешь играть?

– Нет, не умею, – отвечал я.

– Ну, так я тебя выучу!

И сейчас же принялся меня учить играть в лошадки. Хотя я эту науку понимал не хуже его, но мне почему-то не хотелось быть с ним откровенным.

На другой день поутру, когда граф Болеслав еще спал, панна Магдалена накормила меня булкой с горячим молоком и с участием сестры спросила меня, кто был у меня отец и кто мать и где они теперь?

Я рассказал ей все с такими подробностями, что она поцеловала меня и заплакала.

С той поры она каждый божий день поила меня по утрам горячим молоком и кормила сладкими булочками.

– Ну, Ясю! (Меня все в доме звали Ясем.) Ну, Ясю! – однажды поутру сказала она мне. – Хочешь ли ты учиться грамоте?

– Я уже учился у попа грамоте, – отвечал я, – но если вы будете меня учить, то я опять буду учиться, а если не вы, то я не хочу, чтоб меня учили грамоте.

Она улыбнулась и сказала:

– Я сама буду тебя учить, – и подала мне французскую азбучку.

– Посмотри, ты знаешь эти буквы?

– Нет! Мне показывали у попа другую азбучку.

– Ну, так я тебя буду учить по этой азбучке, по этой легче!

И тут же принялась мне показывать новые для меня буквы.

К удивлению ее и радости, я в один день выучил все буквы французского алфавита.

Когда я начал довольно бегло читать по-французски, она стала учить меня по-итальянски, – это был тогда модный и любимый ее язык.

Я и тут показал довольно быстрые успехи, так что в непродолжительном времени сравнялся в познаниях с графом Болеславом, к невыразимой радости панны Магдалены.

Мир душе твоей, прекрасное, доброе создание! Никогда я не забуду твоих ласковых, приветливых речей! твоего сердечного участия в судьбе моей печальной!

Она полюбила меня так, как только может любить мать свое единственное дитя.

Всеми возможными ласками поощряла она мои успехи.

Бедная, она не предвидела следствий моему неуместному образованию!

Время шло своим чередом; я подрастал, учился с прилежанием и успехом.

С графом Болеславом мы не могли подружиться совершенно, в нем было что-то отталкивающее, какая-то преждевременная, наглая, недетская спесь. Он иногда показывал мне приязнь за то, что, бывало, когда он нашалит не в меру, то я всю вину брал на себя, что мне, разумеется, не проходило даром.

Вследствие его шалостей прослыл я почти разбойником; великодушие мое было известно только одной панне Магдалене и всегда вознаграждалось необыкновенными ее ласками.

Графиня была женщина светская, избалованная прежними успехами на поприще светской жизни, любила у себя банкеты, где, разумеется, первенствовала между провинциалками, читала итальянские и французские новеллы и больше ничего не делала. Сын выросла хотя и под одной крышей с нею, но она его видела раз или два в день, и то мимоходом.

Однажды заметила она, что Болеслав уже мальчик порядочный ростом и что нужно для него выписать учителей, потому что она намерена приготовить его для университета.

Пригласили учителей, начались уроки. Я в виде слуги присутствовал при этих уроках и заучивал все то, что было читано и толковано графу.

Я почти всегда готовил графа к экзамену, потому что он ничего не мог или не хотел помнить из уроков учителей.

Панна Магдалена по-прежнему меня ласкала и лелеяла и разговаривала со мною не иначе, как на итальянском языке. И по вечерам, проэкзаменуя меня из того предмета, который я слушал в учебной графа, она давала мне уроки на фортепиано.

Сама она – настоящая артистка на этом инструменте. Часто, бывало, после моего урока она просиживала до полуночи за фортепиано, варьируя чудные создания Бетговена (это был ее любимый композитор и только что явившийся в музыкальном мире).

Я, бывало, сижу в уголку, не пошевельнуся, сижу и слушаю, слушаю и заплачу, сам не знаю отчего.

Музыку я полюбил страстно, и этой любовью я обязан панне Магдалене.

Через год с небольшим мы с нею играли в две руки некоторые сонаты Моцарта и Бетговена.

Однажды графиня застала нас за фортепиано и была очень недовольна, заметя весьма справедливо панне Магдалене, что я рожден не для музыки, а для рала и плуга.

Панна Магдалена почувствовала всю важность этого замечания, обняла меня и горько зарыдала.

За нею заплакал и я, не вполне разумея благоразумное замечание графини.

Граф быстро вырастал и учился весьма медленно и тупо; нельзя сказать, чтобы он был вовсе без способностей, нет, в нем были кое-какие способности, но и те были заглушены небрежением матери.

Графиня постоянно восхищалась успехами своего милого Болеслава, а успехи Болеслава ограничивались гармоническим лепетаньем на итальянском языке; она была в восторге и больше ничего не требовала от своего милого Болеслава, хотя и готовила его для университета.

Учителя получали исправно содержание и жалованье и делали свое дело, как наемники или как большая часть учителей.

Читали ему ежедневно свои уроки или на досуге рассказывали ему про псовую охоту и т. п. анекдоты.

Одна панна Магдалена с чувством матери заботилась о его моральном образовании; но неуместные восторги графини мешали ей, и Болеслав уже очень хорошо понимал (тоже, может быть, учителя поселили в нем это понятие), что он граф, и о граф богатый, что ему не нужно никаких познаний и добродетелей. И часто грубыми своими выходками приводил бедную панну Магдалену в слезы.

Мне было больно смотреть на эту благородную, прекрасную женщину. Я в душе возненавидел Болеслава, и если б не она, то я давно бы ему свернул голову.

Но она, бедная, жестоко оскорбленная, бывало, приглубит меня и повторяет мне святые слова:

«Любите и ненавидящих вас».

Я забыл вам сказать, друже мой добрый, что графиня была ни вдова, ни мужнина жена, как говорится.

Муж ее бросил и жил постоянно в Италии, быстро проматывая свое прекрасное подольское имение.

А графиня с сыном жила, как вам уже известно, на Вольни и занималась (как она сама говорила) эдукацией единственного сына.

Теперь скажите мне, какой добрый, нравственный пример мог видеть мальчик в семейной жизни своих родителей?

Прежде он часто, бывало, спрашивал у своей нежной матери: скоро ли приедет папаша?

На что мать ему отвечала, что его папаша негодяй и что если он и приедет когда-нибудь, то она его в дом не пустит.

Хорошо было слушать сыну от матери подобные слова!

Впрочем, в быту богатых людей подобная семейная распря не редкость, следовательно, и на молодого графа это не делало большого впечатления.

Домашнее воспитание графа кончилось; надобно было выбрать приличное его породе учебное заведение, в которое можно было бы послать его для окончательного образования.

По этому случаю дан был большой банкет; а после банкета, на другой день, приглашены были гости на домашний сейм, на котором было рассуждаемо, куда именно послать графа для окончательного образования.

Перебрали все лицеи, все университеты, начиная с Геттингенского, и, наконец, общим голосом решили послать графа в Вильно и приготовить из него политикееконома.

После этого важного события, спустя месяц, дала графиня еще большой банкет, на котором молодой граф отличился в мазурке.

Через несколько дней после банкета уехал он в огромном дорожном берлине в Вильно.

Я почувствовал себя свободнее: он стоял перегородкой между мною и панной Магдаленой; мне нельзя было при нем сказать ей простого слова, чтобы не подвергнуть ее, бедную, насмешкам злого мальчика.

Наконец, он уехал, и мы остались одни, и действительно одни. Во всем доме не было никого, с кем бы можно было так дружески и так откровенно поговорить, как мы с нею разговаривали.

Старая графиня едва замечала ее присутствие в своем доме. Ее это грубое невнимание тревожило, она несколько раз собиралась оставить графиню, но где она, бедная, могла приклонить свою одинокую голову?

Она готова была выйти замуж за самого грубого посетителя, чтоб только избавиться ей графини.

Но грубые посетители на бедных девушках не женятся, а она, бедная, совершенно ничего не имела, кроме чистого, благородного сердца!

Открывая свои задушевные мысли, она мне говорила, что останется в этом доме только до тех [пор], пока я не вырасту и не буду в силах располагать собою; тогда она отправится в Варшаву или в Вильно и примет чин смиренной кармелитки.

Мир твоей доброй, твоей праведной душе!

Грустно мне было выслушивать ее задушевную исповедь, ее непорочные предположения.

Бывало, просидим за полночь, наговоримся, наплачемся и расстанемся до другого вечера почти счастливыми.

Часто свои грустные проекты она кончала симфонией Себастиана Баха на домашнем органе.

Это была святая Цецилия! И я, затаив дыхание, слушал ее и молился на нее. Это были самые чистые, самые счастливые минуты моей печальной жизни.

Меня засадили в экономическую контору писать. И тут-то [я] почувствовал свою горькую зависимость.

Тут я впервые услышал слово крепостной.

Горькое! проклятое слово! И день тот проклят, в который я его услышал в первый раз!

Но делать было нечего! Нужно было покориться судьбе! Тяжкое для меня настало время!

Одна только незабвенная панна Магдалена могла укрощать и успокаивать меня. Я ей одной обязан, что не наложил на себя грешные руки!

А может быть, было бы и лучше? Нет! Как ни печальна, как ни тяжела наша жизнь, но мы не вправе ее прекратить.

Пусть тот ее от нас отнимет, кто даровал нам ее.

Я продолжал писать в конторе, а по вечерам посещал панну Магдалену.

О чем мы с ней ни говорили? О чем мы с ней ни мечтали? И все-то наши мечты и предположения разошлись, как дым по светлому небу!

Она мне сообщала книги, какие только могла отыскать порядочного содержания в домашней библиотеке графини, потому что вся почти библиотека была составлена из романов.

В конторе писаря смеялись надо мною, называя меня паньчем, белоручкой, немцем, потому что я читал не русские и не польские книги.

Однажды во время жнив, или, по-здешнему, страды, послали меня с лановым на лан переписать жниц и копны нажатой пшеницы.

Проходя мимо жниц, я увидел женщину, как будто мне знакомую, и около ее, между снопами и прикрытая зеленым холодком (спелая спаржа), спала девочка лет десяти, украшенная полевыми цветами; около ее, в тени, тыква (кувшин) с водою и торба с хлебом.

Я долго любовался прекрасным личиком спящего дитяти.

Налюбовавшись этою скромною, прекрасною картиною, я спросил у почти знакомой мне женщины, как ее имя, чтобы записать в реестр жниц. Она сказала мне свое имя. Имя и голос мне показался чрезвычайно знакомым.

Я спросил ее, не дочь ли она, Домаха, такой-то вдовы?

Она отвечала, что она самая.

— А это твое дитя?

Она отвечала: «Мое!»

Я расспросил ее о ее домашнем житье-бытье. Напомнил ей тот вечер, когда она мне, голодному беглецу, вынесла кусок хлеба.

Она вспомнила, узнала меня и обрадовалась, как родному брату. И просила меня навестить ее в старой материной хате.

В следующее же воскресенье, после обедни, посетил я ее в знакомой мне хате. И из грустного ее рассказа узнал я вот что. Старушка-вдова, моя благодетельница, давно уже умерла, а после смерти матери она вышла замуж. Муж вскоре бежал на Бессарабию, бросил ее одну с маленькою дытыною. Рассказала она мне все это так просто, так трогательно, как только рассказывается самая печальная истина.

Просила она меня остаться у нее обедать, чем Бог послал. Я остался; и она, бедная, почти плакала, что не было у нее и пятака на четвертку горилки. Бедная!

Во всей хате ее была видна скудость и нищета. Но при всем том все было чисто и опрятно. Старая хата была тщательно вымазана, хотя и желтой глиной, — белую глину нужно купить или на хлеб выменять, а за желтой стоит только сходить на берег Случи.

Вся бедная домашняя утварь была в чистоте и порядке. Рубахи, как на ней самой, так и на дочери, были чистые, белые. Все у нее было в таком порядке, что и самая нищета показалась мне не так отвратительною, как я себе ее воображал.

Простившись с нею, я пошел домой, обещаясь навестить ее каждое воскресенье.

По дороге зашел я в свою старую пустку. Печальный вид! Окна выбиты, двери выломаны, дорожки поросли бурьяном, а в провалившейся печи сова гнездо себе свила!

Посмотрел я на это запустение, и мне стало грустно, я страшно почувствовал свое одиночество.

Мне пришло в голову возобновить свою пустку и поселиться в ней. Но что я буду делать в ней один? Жениться? На ком же я женюсь? На крестьянке? Как же я с нею буду жить?

И, подумавши, решился я возобновить свою пустку и поселить в ней мою ново-старую знакомку с дочерью. Девочке в это время было лет десять, не более, мне было семнадцать лет. Воспитаю ее по-своему и женюсь на ней. Подумал, подумал и пошел я в свою контору.

Дорогой разыгралось мое молодое воображение. Я представлял себе все счастье, всю прелесть своей будущей семейной жизни.

Вечеру сообщил я свой план панне Магдалене. Она была в восторге, плакала, целовала мои руки, называла меня своим сыном, своим родным братом, говорила, что я делаю доброе христианское дело, укрывая от нищеты и горя вдову и сироту. В заключение обещалась помогать мне всем: и советами, и деньгами, и научить мою будущую жену и грамоте, и музыке, и хозяйству.

На другой день я принялся за дело; выпросил себе свободы на несколько дней, нанял мастеров, и началось возобновление моего детского жилища.

К хате вместо коморы прибавил я светлицу; сад огородил новым частоколом, около хаты оставил место для цветника; не забыл также сарая для коровы и прочих домашних животных; словом, устроил все, что необходимо для крестьянского быта.

И когда все это было готово, пошел я просить свою соседку на новоселье.

Заплакала она, бедная, когда сказал я ей, что все это устроено для нее и ее маленькой Марыси.

В воскресенье, после обеда, пошли мы навестить их с панною Магдаленою, и как же она, бедная, была рада, что ею и панна не погнушалась.

Так как хата моя была недалеко от панского двора, то мы с панною Магдаленою каждый день посещали нашу воспитанницу. Панна Магдалена учила ее читать польски, а я порусски. Мне не хотелось ее больше ничему учить, я все как-то не верил в свое и ее счастье.

Быстро мчались мои молодые годы! Быстро вырастала Марыся, и выросла, и стала красавицей, настоящей волынянкой-красавицей. Боже мой! Я, бывало, смотрю на нее и не насмотрюся. А бывало, когда в саду вечером

запоет под гитару нашу заунывно-мелодическую песню! В это время я плакал и молился Богу! И какая же умная-разумная была! Панна Магдалена, бывало, не налюбуется ею, не надивуется ее понятливости. Я был счастлив, она меня любила и, следовательно, была тоже счастлива. Насушные дела мои тоже двигались вперед. Я из просто-го писаря сделался конторщиком, а по смерти пана Кошульки и управляющим именьями графини.

Было предположено, чтобы после праздника Рождества Христова обвенчаться нам с Марысею. Панна Магдалена была прощена посаженной матерью с моей стороны, а посаженным отцом почтенный сосед наш тытарь (церковный староста). Все было готово, но не сбылось!

Кончивши курс в университете, бог его знает, по какому факультету, граф не захватил даже повидаться со старухой матерью, отправился за границу (для усовершенствования себя в некоторых науках, – так он писал по крайней [мере] матери). Разумеется, старая графиня была в восторге от такого похвального рвения к наукам.

Нежная мать посылала ему исправно деньги и в каждом письме просила его, чтобы он скорее усовершенствовался в науках и ехал бы домой, потому что она уже старуха, близкая гробу, то хоть бы посмотреть на него перед смертью.

Но добрый сын не внимал мольбам старой матери. Она, бедная, постоянно плакала, – она его, наконец, полюбила и не знала, как заманить его к себе; а я, видя ее постоянно унылою и, действительно, близкою гробу, на погибель свою посоветовал ей не посылать ему денег, то он поневоле приедет. Старуха так и сделала. Через несколько месяцев нежный сынок возвратился к старой умирающей матери.

Возвратился он из-за границы с французом-камердинером и двумя бульдогами. И милой мама своей привез бронзовый браслет и анекдот о том, как он убил на дуэли (не зная, впрочем) родного отца своего, за что старуха мать наделила его самыми судорожными поцалуями.

Это было в сентябре месяце; мне нужно было в подольское имение графини, чтобы отправить пшеницу в Одессу

и самому за нею вслед отправиться, чтобы продать ее. И я поехал.

Я поехал из Балты в Одессу на почтовых. Это было во время полнолуния. Я проехал две станции от Балты, и меня застала ночь в степи. Ночь лунная, светлая, тихая, очаровательная ночь! В степи ничто не шелохнется, ни малейшего звука, ни малейшего движения; только когда проедешь мимо могилы, то на могиле будто тырса пошевелится, и тебе делается чего-то страшно.

О могилы! могилы! высокие могилы! Сколько возвышенных, прекрасных идей переливалось в моей молодой душе, глядя на вас, темные, немые памятники минувшей народной славы и бесславия.

А еще, бывало, когда ночью далеко-далеко в степи чабан заиграет на сопилке (свирели) свою однотонную грустную мелодию.

О горе мое! что мне нельзя переселиться в тот чудный край и послушать на старости родную унылую песню!

Бывало, я часто остановлю ямщика на дороге и слушаю чабана, слушаю, слушаю и не наслушаюсь. Ямщик, бедный, продрогнет от ночной росы и бездействия, а я сижу себе на телеге и слушаю, долго слушаю, слушаю, пока не заплачу.

– Пошел, гонец! Пошел живее! Карбованец на пиво! – И гонец встряхнет вожжами, махнет арапником, и кони полетели, колокольчик завизжал, заплакал, и вот опять в степи землянка, – это почтовая станция.

Мне будто легче, но ночевать не хочется, я требую лошадей и еду. На другом переезде то же, что и на первом, та же широкая степь и те же темные могилы. Тот же чабан, и та же заунывная песня, и та же прекрасная полная луна!

Приехал я в Одессу. дождался чумаков своих, продал пшеницу и с мешком дукатов возвратился домой.

Горе меня, горе горькое дома ожидало!

Теперь, друже мой! теперь, на старости, после тяжелых испытаний, я не могу вспоминать об этом равнодушно.

Отдавая графине отчет в своей поездке в Одессу и полученные мною за пшеницу деньги, я увидел мелькнув-

шую в другой комнате Марысю в голубом немецком платье (она обыкновенно носила наше национальное платье). Меня это в о сердце кольнуло.

От графини я побежал домой. Меня встретила в слезах мать Марыси.

– Что случилось? – спрашиваю я.

– Боже ж мой, Боже милостивый!

– Что случилось?

– Доле моя! Моя проклятая доле!

Я долго стоял, не понимая ее. А она все плакала, проклинала свою долю и целовала мои ноги. Когда она пришла в себя, я спросил ее: «Что случилось?» Она сквозь слезы едва о проговорила:

– Графиня Марысю твою взяла в покоивки (вгорничные)!

– Что ж, тут еще большого горя нет, я выпрошу ее у графини назад до дому.

– Большое! Большое горе! – простонала она. – Молодой... молодой граф! Будь он проклят со всем его родом и племенем!

– Что же такое? Что граф?

– Не спрашивай, не говори со мною! Иди к нему, пускай он сам тебе все расскажет.

И она снова стала плакать и рвать на себе волосы, со стоном произнося имя Марыси.

Я, наконец, понял, что бедная моя Марыся сделалася жертвою гнусного, развращенного сластолюбца.

Боже мой великий! Зачем Ты меня не поразил тогда Своим святым громом! Сколько бы греха тогда пронеслось мимо моей грешной души!

Его судьбы неисповедимы. Он иначе судил меня!

Я, не помня себя, побежал во двор. Вошел в кабинет графа и увидел у ног его плачущую свою Марысю. Я бросился на него, и только два огромные гайдука спасли его от смерти.

Меня связали, и вынесли в погреб, и приставили сторожей.

Не помню, долго ли я находился связанным? Но когда пришел в себя, то я почувствовал, что лежу на соломе в сыром и темном погребе; нащупал я около себя ведро

воды и кусок хлеба. Но мне пить и есть не хотелось. Я чувствовал во всем теле слабость, прошедшее казалось мне каким-то страшным сном.

Через несколько дней силы мои восстановились. Добрая панна Магдалена присылала мне тайком чаю и белого хлеба. Но сама не решалась навестить меня.

Я пробовал несколько раз сломать дверь и уйти, но мне сторожа снаружи грозили веревкою. Веревки я не боялся, да дверь-то была железная, и силой нельзя было взять.

Сидел я в погребе до тех пор, пока граф, укравши у матери деньги, опять уехал за границу.

Меня из погреба выпустили ночью, и я, как дикий зверь, бросился за ворота. Это было зимою, и я без шапки побежал куда глаза глядят.

Вскоре я увидел в поле огонек и пошел на него. То была корчма. Я почувствовал холод и побежал к корчме.

Вошел в корчму и вижу – за столом сидят два широкоплечих мужика, и перед ними на столе стоит медная кварта с водкой. Я поздоровался, они мне молча кивнули головами. Я сел за стол и спросил себе кварту водки. Жид узнал меня и, подавая мне водку, с каким-то страхом показал мне глазами на моих соседей.

Я выпил стакан водки, потом другой, предложил моим соседям, они не отказались.

Завел я с ними разговор, и они на вопрос мой, что они за люди, сказали мне, что были в Одессе на заработках и теперь возвращаются домой.

Я почувствовал сладость хмеля и спросил себе еще кварту водки, они спросили две кварталы.

Вскоре стали они надо мной подшучивать, что я не выпил еще и двух кварт водки, а уже пьян. Я сначала отшучивался, а потом пустился в откровенности и рассказал им свою историю с самого детства, а в заключение заплакал. Один из них сказал мне, смеясь:

– Э, э! Земляче! Бый лыхом об землю, як швець мокрою халявою об лаву. Слезами, земляче, ничего не возьмешь. Мы тоже, как видишь, были люди бедные, обиженные, загнанные, ограбленные! А теперь, слава милосердому Богу, пануем! Да еще как пануем! Только глянь да по-

смотри! Ударь горем о землю! Пойдем с нами, с нами, вольными козаками, право слово, не будешь каяться! Мы живем вольно, весело! Палаты наши – зеленая дуброва! Майданы наши – степь широкая, привольная! Мы днем спим в своих зеленых палатах, а ночью гуляем и топчем ногами аксамит и золото! Что ж, товарищ, так? По рукам, что ли?

– Постой, дайте подумаю, – сказал я.

– А по-моему, земляче, и стоять и думать нечего. Пускай жиды да паны думают, как им подальше дукаты прятать, украденные у бедных мужиков! Не думай, а выпейка лучше вот этой думы.

И он налил мне стакан водки. Я выпил и протянул им руку.

– Вот это так! Вот это по-нашему! А то думать! А что выдумашь? Ей-богу, ничего. Чарки горилки не выдумашь, право!

– Гей, свыняче ухо! – закричал другой. – Давай вина! Давай меду! Давай пива! Горилки не хочу! Да слушай, свине! Чтоб было поросся жареное! Я индыка и петуха терпеть не могу. Слышишь! Живо!

Бедный жидок задрожал и пошел с фонарем и поставцем в погреб.

Мы просидели за полночь. Они мне заплатили откровенностью за откровенность. Из рассказов их я узнал, что один из них был бежавший на Бессарабию отец моей Марыси. А другой тоже был беглый крепостной крестьянин, и промышляют они с товариществом честным лыцарским промыслом, т. е. разбоем.

Перед рассветом они пошли в стодолу спать. Я хотя был сильно пьян, но заснуть не мог. Мне не давал сомкнуть глаза ненавистный граф.

Я тихонько встал, вышел из стодолы и пошел в село. Подошел к своей хате, обошел ее кругом. Горько мне было. Посмотрел я, посмотрел на хату, машинально вырубил огня и сунул трут в соломенную крышу. Через минуту она вспыхнула. Я остановился на улице, посмотрел, как горит мое добро, и пошел обратно в корчму, к своим новым товарищам.

Начало светать, когда я подошел к корчме. Разбудил товарищей, они были совершенно трезвы. Я был тоже почти трезв. Они выпили еще кварту водки, но я пить не мог. Взяли приготовленный жидом мешок с жареными курами и гусями и пошли молча через поле в дуброву.

И я пошел за ними. Долго я оглядывался на свое родное село, его уже не видно было, только слышен был какой-то гул и видно было зарево от моей бедной хаты.

Мы пришли на хутор, нашли там одну старуху, топившую печь. Товарищи мои спросили у нее:

– Что, не было Марка? – Старуха отвечала: «Не было».
– Ну, вари обедать, а ты, приятелю, ложись да отдохни. – Я лег и заснул. Мне снился разбойничий притон. С испугу я проснулся и увидел, что я, действительно, нахожусь в разбойничьем притоне.

Прошел один только месяц, и я сделался настоящим разбойником. Правда, я никого не убивал, зато немилосердно грабил богатых жидов и шляхту и всякого, кто проезжал в богатом экипаже. И, начитавшись романов о великодушных рыцарях-разбойниках, мне вздумалось подражать им, т. е. брать у богатых и отдавать бедным. Я так и делал.

Прошел еще месяц, и меня единогласно провозгласили отаманом. Шайка моя быстро увеличивалась, так что по прошествии четырех месяцев у меня уже было более сотни удалых голов; с такою силой я брал уже смелость нападать открыто на господские дома, и не без успеха, потому что крестьяне изменяли своим тиранам.

Рыцарскими подвигами своими я снискал любовь крестьян на Подолии и Волыни. Слава о моем бескорыстии быстро распространялась между ними, а шайка моя еще быстрее выростала, так что через полгода у меня считалось около трехсот товарищей. Я своей армии никогда не держал в одном месте, потому что прокормить ее было трудно и потому, чтобы полицию сбить с толку насчет моего местопребывания. Полиции я, правда, не очень трусил, потому что крестьяне меня любили и в случае опасности укрывали.

Я иногда скоплял свою армию в одно место, не для того, чтобы сделать нападение на неприятеля, а для того, чтобы попить неделю-другую вместе. Для этого у меня в разных лесах были погреба или забытые древние пещеры, которые были известны только моим эсаулам и весьма немногим испытанным товарищам.

В погребах хранилось вино, съестные прочные припасы, оружие, свинец, порох и деньги.

Такой погреб был у меня один близ Звенигородки, в так называемом Братерском лесу. Этот погреб был вырыт, как говорит народное предание, гайдамаками в 1768 году. Другой такой же погреб – между Заславлем и Острогом, тоже, кажется, гайдамацкой работы. А третий, самый большой, – около Киева, за оградой Китаевской пустыни – в лесу же. Это были огромные пещеры, вырытые, как кажется, во время Андрея Боголюбского. На горе, в которой вырыты пещеры, заметны и до сих пор следы земляных укреплений, может быть, ограды его загородного терема.

В этих-то пещерах пировал я по несколько дней со всем своим товариществом в виду Китаевской обители, а святые отцы и не подозревали этого.

Освещал я их белыми восковыми свечами, тут же, в Китаевской обители, приготовляемыми для Киево-Печерской лавры. Устилал я эти мрачные пещеры дорогими коврами, шальями и аксамитом. Шумно! весело было!

Иногда переселишься мыслию в тот край, вспомнишь бывалое и как будто помолодеешь!

Господи, прости мое согрешение! – И рассказчик набожно перекрестился.

Попировавши несколько дней, я распускал свою команду в разные стороны, назначая каждому отряду или прежнего утверждая эсаула, с наказом, чтоб все эсаулы назывались моим именем и прозвищем. Сам же я переряжался мужиком или паном и отправлялся в Киев или другой какой город.

Словом, я вел себя, как знаменитый Ринальдо Ринальдини.

Случалось часто мне бывать на берегах Случи, близ моего родного села, но я в село зайти боялся. Я не боялся измены со стороны крестьян, они были все мною наделены, кто деньгами, а кто натурою, как-то: волами, лошадьми и прочим. Я не боялся их. Но мне страшно было встретить Марысю или панну Магдалену.

Бывало, целые ночи просиживал я на берегу моей милой Случи, смотря на угасавшие огоньки в смиренных хатах мирных, покорных своей судьбе моих собратий. Бывало, плакал я и каялся, но я слишком далеко зашел, чтобы можно было назад воротиться без помощи искреннего друга. Я несколько раз покушался навестить панну Магдалену. И всякий раз раздумывал. Мне стыдно, мне страшно было ее видеть! Так боится дьявол встретить чистого ангела! В это время я был самый жалкий, самый несчастный человек!

Походивши около села, полюбовавшись на светлые воды Случи, я удалялся в лес, как волк, бояся встречи человека. В лесу находил я одну из своих шаек, увешивал широкие ветви столетнего дуба дорогим ковром и бархатом и принимался пить с своими преступными товарищами.

Я думал окунуть свою грязную совесть в дорогом вине, но не тут-то было! Она выплывала из вина и бешеной кошкой впивалась мне в сердце!

В эти страшные минуты являлась мне, как будто наяву, панна Магдалена и моя прекрасная бракоокраденная невеста. Они являлись мне, как два ангела, и говорили со мной так тихо, сладко, так приятно, что я приходил в себя совершенно счастливым человеком.

Однажды я решился написать письмо, и в письме своем просил я у них свидания наедине. Местом свидания я назначил пустую хатку в саду у нашего тытаря, предполагаемого моего посаженного отца.

Я решился оставить свое проклятое ремесло и готов был сделаться хоть каторжником, только [бы] очистить свою грязную совесть.

Я тщательно скрывал свое намерение от товарищей, да и к чему [бы] повела откровенность? К грубым насмешкам и больше ничего!

С трепетом дожидал я дня, назначенного мною для свидания с панною Магдаленою.

В это время шлялся я с своим малым отрядом около Луцка.

Однажды из лесу заметили мы: большой дорожный берлин катился в пыли по столбовой дороге.

*М. Дерегус. Ілюстрація до повісті
Т. Шевченка «Варнак».
Папір, олівець*

Я скомандовал своим удальцам: «Из яру на долину!», т. е. выйти на дорогу и остановить берлин. Сказано – сделано. Берлин остановили. Он мне издали показался знакомым, и, пока я подбежал к нему, чтобы увериться, не ошибаюсь ли я, чемоданы от берлина были уже отрезаны и сам хозяин был донага раздет и дрожал за свою жизнь.

И кого же я узнал в этом нагом человеке?

Своего злейшего врага! Развратного сластолюбца, графа Болеслава.

Признаюсь, мне было смешно и больно смотреть на него. Он меня тоже узнал и затрепетал всем телом.

Я отвернулся от него и приказал привязать чемоданы, развязать и одеть графа и его камердинера-француза. И дал еще червонец ямщику на водку и отпустил их с Богом, не тронувши ни волоска.

Граф со страха не мог проговорить слова, а француз, усевшись на козлах, вежливо приподнял шляпу и сказал: «Merci, monsieur».

После этого происшествия мне казалось, что я смело могу идти на свидание с панною Магдаленою. Я мечтал уже о ее тихих, сладких речах, о ее прекрасном,

милосердом взгляде. Я воображал себя покаявшимся, безмолвным, покорным тружеником где-нибудь в глухом монастыре или в далекой ссылке с очищенной совестью. Я был счастлив!

Но Бог судил продлить мои преступления.

На дороге я сильно заболел. Меня привезли товарищи на хутор в лесу близ Дубно, к старухе знахарке, и там оставили. Старуха меня кормила и лечила, как знала.

Старшинство свое я передал товарищу, Прохору Кичатому, человеку физически сильному и не разбойничьего сердца.

С октября месяца я пролежал до апреля, почти не двигаясь; в конце апреля я мог встать на ноги и перейти в другой угол хаты.

На Фоминой неделе я уже сидел под хатой и мог любоваться тихими меланхолическими прелестями оживающей природы.

Это был хутор самый уединенный, так что, кажется, кроме моей лекарки и ее старого мужа, никто и не подозревал существования их хутора.

Я начал выходить почти каждый день, с позволения моей лекарки, посидеть несколько часов под хатой.

Сижу, бывало, себе и люблюсь на прозрачный небольшой ставок, увенчанный зеленым очеретом и греблюю, усаженною в два ряда старыми вербами, пустившими свои ветви в прозрачную воду. А ниже гребли старая, как и ее хозяин, мельница об одном колесе, с сладко шепчущими лотоками. На поверхности пруда плавают гуси и утки, каждая в двух экземплярах: одна вверх головою, а другая вниз; издали кажется, что и в воде утка, и на воде утка. На берегу, около гребли, маленький челнок, опрокинутый вверх дном, а под навесом старой мельницы развешена рыбацья сеть. А кругом хутора – дубовый лес непроходимый, только в одном месте вроде просеки, как будто нарочно для полноты пейзажа. И в эту просеку далеко на горизонте синеют, как огромные бастионы, отрасли Карпатских гор.

Я оживал, глядя на эту прекрасную волшебницу природу.

По временам навешал меня Прохор Кичатый, привозил всегда подарок моей лекарке, а мне разных лакомств, говорил мне, что товарищи без меня соскучились, что заработков никаких нету, что он чуть было не попался в руки полиции в Кременце и что меня товарищи ждут, как самого Бога с неба.

Но у меня было другое на уме. Я думал, как бы только собраться с силами и пуститься прямо в Почаев помолиться святой Заступнице Почаевской, потом пробраться на берега Случи, повидаться с панною Магдаленою, а потом уже – куда Бог пошлет, только не к товарищам.

В конце мая я мог уже, с помощью посоха, пуститься в дорогу.

Оделся я в старое крестьянское платье, взял котомку на плечи, посох в руки и, по старой привычке, пистолет за пазуху, поблагодарил, чем мог, моих добрых хозяев, помолился и вышел из хаты. Старик вывел меня на Кременецкую дорогу, и я, простившись еще раз с стариком, пошел по дороге к Кременцу, думая сначала зайти в Почаев, а потом уже идти на свидание с панною Магдаленою.

Возвращаясь из Почаева, я зашел в Кременец посмотреть на королеву Бону и на воздвигавшиеся в то время палаты, или кляштор, для Кременецкого лицея.

Мир праху твоему, благородный Чацкий! Ты любил мир и просвещение! Ты любил человека, как нам Христос его любить заповедал!

Из Кременца пошел я через село Вербы в Дубно, а из Дубна на Острог, Корец и на Новгород-Волынский, на берега моей родной, моей прекрасной Случи.

Тут я отдохнул и на другой день к вечеру был уже в виду своего села.

Я думал было переночевать в дуброве и поутру уже дать знать панне Магдалене, что я здесь, – но как я дам знать? У меня не было ни бумаги, ни чернила, ни пера.

Подумавши, я решился идти в знакомую корчму, написать там записку и послать жида к панне Магдалене; притом же меня и голод сильно одолевал. Я пошел в корчму.

Жид не показал виду, что узнал меня. Я спросил четвертку водки, кусок хлеба и тарань. Утоливши немного голод,

я спросил у жида лоскуток бумаги, перо и чернило, написал записку и послал жида на панский двор.

Во ожидании ответа я прилег было на лавке отдохнуть и уже начал дремать.

Вдруг двери открылись и в корчму вбежал граф с толпою вооруженных мужиков.

– Держите! Вяжите его! – кричал он.

Я вскочил с лавки, вынул пистолет, ни на кого не целясь, спустил курок, и граф повалился на пол.

Прости мне, милосердный Господи, сей грех невольный! Я не хотел его смерти. Он был у меня в руках, и я отпустил его.

Сам сатана направил мою руку, и я сделался невольным убийцею.

Прослывши разбойником во всем краю, это была первая и последняя жертва моих рук. Но это не оправдание. Я все-таки был разбойником и посягателем на чужое добро.

Мужики, зная меня лично и зная мою разбойничью славу, которая была сопряжена со слухами, будто [я] колдун, не хотели вязать меня, но я бросил пистолет в голову жиду-предателю и в сопровождении мужиков пошел на панский двор.

На дворе уже меня связали по приказанию графини и заперли в знакомый уже мне погреб. Но уже не дали мне ни хлеба, ни воды, а панна Магдалена не присылала мне ни чаю, ни белого хлеба, как это делала прежде. «И она! – так я думал тогда. – И она, моя добрая! моя единая! и она оставила меня».

Я пролежал в погребе, связанный, трое суток. Это я знаю потому, что три раза показывался дневной свет сверху, в душник. Мне не подавали ни хлеба, ни воды, да мне и не нужно было ни того, ни другого. Меня кормило мое сердечное горе и поили слезы, а мучила и терзала совесть. Я почувствовал все свои преступления разом. Я был хищник, грабитель и, наконец, убийца! О, мое горе в ту бесконечную трехсуточную ночь было неизмеримо! Мне представлялись все мои преступления так живо, так страшно выразительно, что я закрывал глаза руками.

Иногда, и то ненадолго, картина переменялась. И мне представлялось мое детство: пустка, ночь в поле, вой волков, лановый, пан Кошулька и моя благородная панна Магдалена, а за нею, как светлый божественный ангел, прекрасная моя, непорочная Марыся...

Боже мой! Боже мой! Вскую мя еси оставил!

Картина переменялась. И я видел погубившего меня врага моего. Кругом меня все в огне горело, и я впадал в бешенство: кричал, плакал и грыз каменный пол погребца. Мучения мои были страшны, молитвы и всякие другие добрые помыслы покинули меня на жертву лютым демонам.

Припадки бешенства повторялись со м[ною] ежечасно. Однажды я пришел в себя и почувствовал жажду, подполз к дверям (я ходить не мог, потому что у меня были связаны руки и ноги), стал кричать, просить воды. Никто не отзывался на мой крик. Жажда меня терзала. Я рванулся, и веревки на руках подались. Я еще раз, веревки чувствительно ослабли. Кое-как я освободил руки и потом ноги. Прошелся ощупью по своей темнице, и мне стало будто легче. Подхожу к душнику, смотрю, свету не видно: должно быть, ночь. Теперь все спят, неужели ж и сторожа мои заснули? Подхожу к дверям, стучу, зову, никто не откликается. Через минуту прислушиваюсь, на дворе слышу легкий шум и голоса людей: вероятно, меня услышали. Кричу опять, никто не отвечает, а шум на дворе все более и более увеличивается. Оглядываюсь, из душника красный свет пробился в погреб, и слышу голоса: «Пожар! Пожар!»

Тут я потерял всякую надежду выпросить воды. Кто теперь меня услышит? А жажда сильнее и сильнее меня стала мучить. Я пробовал лизать сырые стены, но мне легче не было. Я знал, что в погребе есть вино, но оно было заперто другою железною дверью. Я выл, как зверь, от страдания, мне представлялась со всеми ужасами голодная смерть. Слушаю, дверь открывают и зовут меня по имени. Я бросился к двери, дверь растворилась, и я увидел на пороге своих товарищей. Первое мое слово было: «Воды!» – Принесли мне воды, я напился, оглядываюсь вокруг себя, и страшно выговорить, что я увидел.

На дворе, при свете пожара, соучастники мои режут, и бьют, и живых в огонь бросают несчастных гостей графини.

О, лучше не родиться, чем быть свидетелем и причиною такого ужаса!

Пока меня держали в погребе, крестьяне дали знать моим товарищам о случившемся. И они прилетели на выручку.

Ужасная была выручка!

К графине собралось много гостей с детьми и женами по случаю похорон сына. Но ему Бог не судил в земле лежать – труп его грешный сгорел на пышном катафалке.

Все уже было готово к похоронам, уже ксендзы начали панихиду петь, как тут мои разбойники налетели, как коршуны, зажгли великолепные палаты, и началось убийство. Грудных младенцев не пощадили. Варвары!

А крестьяне собрались на двор как бы на потешное зрелище. Ни один и пальцем не пошевелил, только хохотали, когда разбойники бросали со второго этажа толстого пана или пани. Грубые, жестокосердые люди!

А кто их огрубил? Кто ожесточил? Вы сами, жестокие, несытые паны!

Крестьяне, впрочем, спасли панну Магдалену за ее ангельскую доброту и за то, что она по воскресеньям ходила в нашу церковь. Спасли и мою бедную Марысю, потому что она была не панна.

Я отыскивал их в селе, мне хотелось еще хоть раз взглянуть на них, бедных. Но крестьяне не показали мне их убежища, боясь, чтобы я не убил невольно-преступную Марысю.

Бедные, они не верили, что я чистосердечно простил ее. И мне не удалось их тогда увидеть.

При свете пожара товарищи увлекли меня с собою по направлению к корчме, где я в первый раз встретил разбойников и где совершил убийство!

Товарищи напился вина, зажгли корчму и жида-предателя живого в огонь бросили.

Мы ушли ночевать в дуброву.

К удивлению моему, я не видел у разбойников никакой добычи. Следовательно, все это было сделано только для моей свободы.

О бедная моя свобода! Убийством и пожаром ты куплена была!

Я не принимал никакого участия в делах преступного братства, я почти все хворал, и вскоре опять ко мне болезнь прежняя возвратилась; случилось это недалеко от моей родины, то я и просил товарищей перенести меня в село и положить в тытаревой хатке, что в саду, а там, что Бог даст.

Долго они не срглашались, боясь преследования полиции, но я убедил их в моей безопасности. Я знал наверное, что меня тытарь не выдаст. А если б и выдал, то я не боялся правосудия и казни, потому что я и без того казнилса ежеминутно. Мне страшно надоела зверям подобная разбойничья жизнь.

Ночью перенесли меня товарищи в назначенную мною хатку в тытаревом саду. Положили меня в хатке и дали знать хозяину, что у него есть гость недужий.

Поутру пришел ко мне сам хозяин. Принес мне воды, хлеба и кипяченого молока с шалфеем; с участием расспросил, что у меня болит, и напоил меня горячим молоком. Потом принес мне постель и ввечеру привел знахаря. Прекрасное, благородное лицо знахаря, с белою окладистой бородою, внушило мне доверие, но лекарства его все-таки мне не помогали.

Хозяин и знахарь просиживали со мною целые дни, но женщин я не видал у себя в хате. Вероятно, благоразумный хозяин не говорил своей жене про меня, не полагаясь на женскую скромность.

Мне становилось хуже и хуже, так что я просил к себе священника позвать.

Привели ко мне ночью священника, и я узнал того самого отца Никифора, который когда-то обещал сделать из меня человека.

Он был уже седой, но бодрый старец. Удивился простодушный старик, когда я ему напомнил того бедного Кирилка-сироту, взятого им давно когда-то у бедной вдовы Дорошихи.

После исповеди и принятия святых таин я почувствовал себя лучше.

Святое, великое дело религия для человека, тем более для такого, как я, грешника!

День ото дня мне становилось лучше.

Добрый хозяин мой как ни старался скрыть мое пребывание в его доме, иначе тайна была открыта.

Поздно вечером я сидел у окна и слушал пение соловья в саду, вдыхая в себя запах цветущих черешен и вишен. За деревьями, мне показалось, что-то будто бы мелькнуло черное. Смотрю пристальнее – человеческая фигура тихо подходит к хате. Ближе – вижу: женщина в черном платье, только не крестьянского покроя. Подходит к самому окну, и кого же я узнал? Мою единую! мою незабвенную панну Магдалену.

Она вошла тихонько в хату.

Мы судорожно обнялись и поцеловались и долго держали друг друга за руки, не говоря ни слова.

Потом, как сестра, как самая нежная, нежная любовница, она обвила меня своими руками. И горько, горько зарыдала.

Недолго продолжалось наше свидание, потому что я был еще слаб. Она это поняла и вскоре простилась со мною, обещая навестить меня на другой день.

Она ради моей бедной Марыси осталась с нею жить в селе, потому что Марыся, как подданка, не могла следовать за нею в монастырь. Случайно узнала она о моем пребывании у тытара. Она искала для себя квартиру в селе, и ей рекомендовала дияконша тытареву хатку в саду как самое уютное и дешевое убежище.

Она днем пришла посмотреть хатку. Хозяева мои были в поле на работе, а то бы они ее не пустили в сад.

Я в то время спал, когда она приходила в хатку. Она меня видела спящего, узнала и не разбудила, а посетила вечером. Свидания наши продолжались ежедневно, когда хозяева мои уходили в поле на работу. И, Боже мой, о чем мы с ней не переговорили. Какие возвышенные, благородные помыслы и чувства она исповедала передо мною!

Она рассказала мне, как она по получении моего письма, в котором я просил у нее свидания, приходила каждый вечер в продолжение лета и осени в эту самую [хатку] и дожидала меня иногда до рассвета. И какие чистые христианские средства в то время она придумывала к моему обращению.

Мы исповедались друг перед другом, говорили обо всем, что было близкого, сердечного, но о Марысе не было сказано ни слова. Она как бы боялась напомнить мне о ней, а я тоже боялся услышать ее имя из непорочных уст панны Магдалены.

А Марыся моя бедная приходила каждый раз с панною Магдаленою и оставалась в саду, не смея зайти ко мне в хату.

Однажды я собрался с духом и спросил:

– Что моя бедная Марыся? Жива ли она?

– Жива. Но не скажу здорова, – отвечала панна Магдалена.

– Что же с нею? – спросил я с трепетом.

– Она страдает! Сердечным недугом страдает!

– Можно ли мне ее увидеть? Приведите ее ко мне, пускай я хотя взгляну на нее.

Панна Магдалена вышла с хаты и через минуту возвратилась, ведя за собою Марысю.

Я не узнал ее, она страшно переменилась. Бледная, худая и с каким-то лихорадочным блеском в глазах.

Долго она стояла, как окаменелая, наконец, едва внятно проговорила:

– Прости!.. Прости меня!

И, рыдая, упала к ногам моим.

Я был слишком потрясен и не мог проговорить ей ни слова.

Безмолвное свидание наше скоро кончилось. Панна Магдалена вывела ее полуживую из хаты. И я не смел останавливать их. Панна Магдалена имела надо мною безграничную моральную власть, я повиновался ей, как ребенок матери.

Марыся вместе с панною Магдаленою посещали меня каждый день, и однажды Марыся рассказала мне свою

грустную историю со дня, как я уехал в Одессу продавать пшеницу.

Не повторяю я тебе, друже мой, этой тяжелой повести, потому что она отвратительно гнусна и, к несчастью, слишком обыкновенна на нашей бедной родине!

Она, несчастная, была матерью и в нищете растила своего бедного сына. Графиня покойная не хотела ничем помочь нищей матери своего внука, страшась ложного стыда.

Бедные вы, мелкодушные графини!

День ото дня мне было лучше, а между нами решено было, как скоро можно будет мне выходить, то отправиться не в отдаленный глухой монастырь, как я прежде думал, а идти в Житомир и явиться к губернатору, рассказать ему все преступления свои и положиться на милосердие Божие и на правосудие человеческое.

Я так и сделал.

Ночью, простившись с моим скромным и гостеприимным хозяином, я, не видимый никем, вышел из села.

В лесу, на берегу Случи, меня ожидала панна Магдалена и Марыся. Мы так еще днем условились.

С рассветом они вывели меня на Житомирскую дорогу, и мы расстались, расстались навеки.

И при последнем целовании незабвенная моя панна Магдалена благословила меня этою святою книгою. – И он указал на лежавшую на столе Библию, о которой я говорил уже. – Святая! божественная книга! – продолжал он восторженно. – Мое единое прибежище, покров и упование. – Старик задумался, заплакал и сквозь слезы говорил, как бы сам про себя: – Одна-единственная вещь, уцелевшая от пожара.

– Друже мой! – сказал он после минутного молчания. – Ежели Бог приведет тебя в наш край, то посети бедное село на берегу Случи, и если найдешь их живыми, то поцалуй их от меня, а если померли, то отслужи за их мученические души панихиду.

Я пришел в Житомир, явился к губернатору, рассказал ему чистосердечно свою страшную историю и был арес-

тован. Меня судили как убийцу и осудили милостиво и человеколюбиво.

Вот тебе и вся моя грешная повесть, мой друже и мой милый земляче.

А остальное пускай тебе доскажут кандалы мои и мои преждевременные седины.

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ
ЄВАНГЕЛІЄ

Умовне місце розташування Пересопницького
Пречистенського монастиря. Фото О. Харвата

Тарас ШЕВЧЕНКО

[Археологічні нотатки]
Переяслов

Уривок

В скромной семинарской библиотеке хранится два Евангелия, писаны на пергамене изящными славянскими буквами, чернилом и киноварью – с прекрасными разноцветными рисунками по золоту. ...

Второе Евангелие, также на пергамене, изящнее и роскошнее первого, писано малороссийским наречием [1556] года, с надписью на краях первых листов...:

Сіе Евангеліє прислано и дано отъ Ясневельможного Его милости пана, пана Іоана Мазепы, войскъ его царского пресвѣтлаго величества запорожкихъ, обоихъ сторонъ Днипра Гетмана, и славного чина Святого Апостола Андрея кавалера до престола Переяславского епископского, который отъ его жъ милости созданъ отъновлень, и драгоценными утварьми украшень при преосвященномъ епископи Захаріи Корниловычи року [1701] апреля [17] день.

Это Евангелие подробно описано г. Бодянским в «Журнале Министерства народного просвещ[ения]» № 5, 1836 года, м. май.

Сторінка Пересопницького Євангелія.
Мініатюра «Євангеліст Матвій»

Сторінка Пересопницького Євангелія.
Мініатюра «Євангеліст Марко»

Сторінка Пересопницького Євангелія.
Мініатюра «Євангеліст Лука»

Сторінка Пересопницького Євангелія.
Мініатюра «Євангеліст Іоан з Прохором»

Петро КРАЛЮК

ШЕВЧЕНКО НА ВОЛИНІ: ПОДОРОЖ І РЕФЛЕКСІЇ

Достеменно відомо, що восени 1846 р. Кобзар побував на Поділлі й Волині, зокрема в Житомирі та Почаєві. Є думки (правда, дещо гіпотетичні) про відвідання ним інших міст та сіл у цьому краї. На жаль, свідчень про цю подорож залишилося небагато. Можливо, звіт Шевченка про перебування на Волині, який він мав передати у Київську археографічну комісію, був знищений. Не збереглося ніяких його поезій та листів того часу. Ймовірно, виконуючи завдання комісії, він не мав часу на поетичну рефлексію. Адже вона вимагає певної відстороненості й самозосередження. Та й судячи з усього (про це йтиметься нижче), саме в цей час Шевченко переживав творчу кризу.

Щодо листів і деяких інших матеріалів волинської подорожі, які могли опинитися в друзів Кобзаря, то вони як «компрометуючі матеріали», швидше за все, були знищені. Адже незадовго після цієї подорожі, 6 квітня 1847 р., Шевченка заарештували. І в такій ситуації багато хто не хотів ризикувати, тримаючи в себе подібний «компромат».

Матеріали, які дають нам уявлення про волинську подорож Кобзаря, можна поділити на кілька груп. Передусім це офіційне розпорядження київського, подільського та волинського генерал-губернатора Г.Д. Бібікова, що зобов'язувало Шевченка збирати матеріали етнографічного й історичного характеру на Київщині, Поділлі та Волині. До цієї ж групи варто віднести листи Бібікова до губернаторів Подільської та Волинської губерній, архієпископів подільського та волинського, де вказувалося на необхідність надання Шевченку сприяння у зборі відповідних матеріалів. Збереглися також деякі інші офіційні документи, які певним чином стосуються Кобзареві подорожі Волиню.

Т. Шевченко. Автопортрет. Папір, туш. 1843 р.

Т. Шевченко. Автопортрет. Папір, олівець. 1845 р.

Т. Шевченко. Автопортрет (зі свічкою).
Папір, офорт на плюрі, акватинта. 1860 р.

До другої групи матеріалів належать зроблені Шевченком під час цієї подорожі малюнки (найвідоміші серед них акварелі із зображенням Почаївської лаври), а також записані тоді ним народні пісні.

Третю групу становлять згадки про Поділля й Волинь у творах Кобзаря, що з'явилися після цієї подорожі. Найбільш інформативними в цьому плані є російськомовні повісті «Варнак» та «Прогулянка із задоволенням і не без моралі».

Нарешті, ще одну групу матеріалів складають спогади, певні свідчення людей про перебування Шевченка на Волині. Найбільш цінними є спогади Федора Миколайовича Кружилки, який ніби спілкувався з Кобзарем під час його перебування в містечку Вишнівці.

Шевченко і Київська археографічна комісія

У березні 1845 р. Шевченко закінчив своє навчання в Петербурзькій академії мистецтв, отримавши звання некласного художника. На той час він був доволі знаною людиною як у колах російської столиці, так і в Україні. Учень знаменитого в той час Карла Брюллова, Шевченко тішився славою не лише як талановитий художник, але і як поет. Надрукована в 1840 р. збірка поезій «Кобзар» отримала чималий розголос, стала помітним культурним явищем у тогочасній Російській імперії. Рецензії на «Кобзаря» опублікували петербурзькі газети й журнали. Не менш, а то й більш відомими були його роботи художньо-образотворчого плану. Рада Академії мистецтв двічі нагороджувала Шевченка срібними медалями за створені ним полотна.

Однак митець відчував сильну ностальгію за своєю рідною землею. Адже у 15 років він змушений був покинути Україну. І лише через 14 років, після перебування за її межами, отримав змогу побувати у своєму краї. У травні 1843 р., ще не закінчивши Академії мистецтв, Шевченко виїхав на Україну. Тут він багато подорожує, малює, пише вірші. Можна стверджувати, що на цей час припав пік творчості митця. У 1844 р. вийшов альбом його офортів «Живописная Украина» – своєрідне враження від поїздки в рідний край.

К. Брюллов. Автопортрет

Вийшовши наприкінці 1843 р. до Петербурга, щоб закінчити Академію, Шевченко трохи більше, ніж через рік, десь на початку квітня 1845 р. повертається на рідну землю. Вона, без сумніву, надихала Кобзаря на творчість. І він не хотів «утратити момент». Було йому тоді трохи більше тридцяти років – якраз той час, коли митці здебільшого досягають апогею.

І справді, чи не найкращі, найбільш резонансні поетичні твори Шевченка були написані протягом 1843–1845 рр. Це були роки горінь, емоційно виснажливої праці. Рано чи пізно в поета мусила наступити криза. Сталося це на-

прикінці 1845 р. Тоді ж Кобзар важко захворів. Не виключено, що ця хвороба стала результатом емоційного виснаження. Шевченко навіть думав про смерть, свідченням чого є його знаменитий «Заповіт», датований 25 грудня 1845 р.

Г. Меліхов. Т. Шевченко у К. Брюллова

Після написання «Заповіту» в Шевченка настає тривала поетична пауза. Принаймні до нас не дійшло ніяких його поезій першої половини 1846 р. Лише 25 липня він пише баладу «Лілея», а незадовго після того, 9 серпня, ще один невеликий твір такого ж жанру – «Русалка». І один, і другий твори витримані в романтичному дусі. Здається, Шевченко намагається повернутися до початків своєї поетичної творчості. Тут так чи інакше простежується паралель із першим відомим поетичним твором Кобзаря баладою «Причинна».

Титульна сторінка у першому виданні Кобзаря
Т. Шевченка

В. Штернберг. Ілюстрація у першому виданні Кобзаря
Т. Шевченка

*Т. Шевченко. У Києві.
Альбом «Живописна Україна» (1844 р.)*

*Т. Шевченко. Судня рада.
Альбом «Живописна Україна» (1844 р.)*

*Т. Шевченко. Дари в Чигирині 1649 року.
Альбом «Живописна Україна» (1844 р.)*

*Т. Шевченко. Старости.
Альбом «Живописна Україна» (1844 р.)*

Т. Шевченко. Видубицький монастир у Києві.
Альбом «Живописна Україна» (1844 р.)

Т. Шевченко. Казка.
Альбом «Живописна Україна» (1844 р.)

Діти умиру то поховані,
 Мати ми поховані
 Серед стіну цинкового
 На окраїні муніципалітету,
 Щоб мати широкі ноги
 І зашпоро і кручи
 Було видно було чуття
 Діти прові прелюдій.
 Діти поховані у цвинтарі
 У витоку моря —
 Крові ворогів — отойди в
 І лави, і ворони
 Все попливу, і попливу
 До самого Бога
 Мислячи — а поки що
 І незаче — ~~Бог~~
 І прокиньтесь же брати мої
 Кайдани порвите
 І браню злого Краєві
 Волосі обривайте,
 І мовте в Святих великих
 В Святих вольних любий
 Не забудьте пошлють
~~І~~ ~~з~~ ~~милості~~ ~~своєї~~ ~~до~~ ~~Григорія~~
 М. М.

Т. Шевченко. Заповіт. Автограф

Щоправда, якщо в «Причинній» використовувався соціально нейтральний сюжет нещасливого кохання, викликаного розлукою, то балади «Лілея» та «Русалка» мають уже виражену соціальну спрямованість. Шевченко вкотре звертається до такого близького йому образу покритки, обманутої паном.

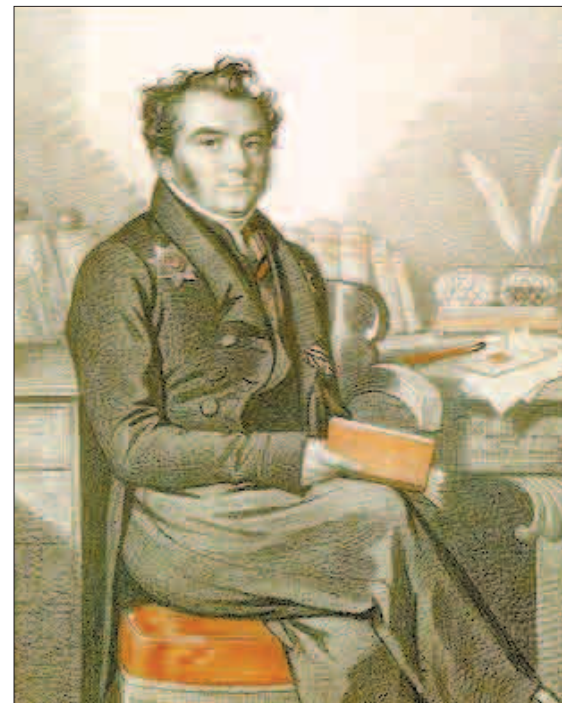

Т. Шевченко. Начерки на полях рукопису вірша «Русалка». Папір, олівець

Незважаючи на високу естетичність згаданих балад, поет, певно, розумів, що це далеко не те, що йому потрібно. Він повторювався. А це для справжнього митця могло б стати фіаско.

У такій ситуації варто відпочити від поезії, зосередитися на якомусь іншому виді діяльності, отримати нові враження. Своєрідним «порятунком» для нього стала робота в Київській археографічній комісії.

Ця комісія реально функціонувала при канцелярії київського генерал-губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова. Останній ще 31 травня 1843 р. звернувся із поданням до царя Миколи I про заснування «Временной комиссии для разбора древних актов» (такою була офіційна назва цієї інституції). Це подання цар схвалив одразу. Знаходилася комісія у приміщенні Імператорського університету святого Володимира (так тоді офіційно іменувався Київський університет). Очолював її Микола Еварестович Писарев – один із найближчих помічників Бібікова.

К. Гампельн.
Дмитро Гаврилович Бібіков

Кирило-Мефодіївського братства була далеко не останньою. «Безрукого Бібікова» (той втратив ліву руку під час Бородинської битви) згадує Шевченко як покровителя «ренегата Николая Эвристовича Писарева» у своєму Щоденнику (19 липня 1857 р.). А в написаному в грудні того ж року вступі до поеми «Юродивий» Бібіков саркастично іменується Кобзарем як «капрал Гаврилович Безрукий», «стрижений Гаврилич», «капрал п'яний».

Та все ж не варто однозначно негативно оцінювати діяльність Бібікова щодо розвитку української культури та українського руху. Мимоволі він робив речі, які виявилися корисними для українців. Зокрема, це стосується роботи створеної за його генерал-губернаторства Київської археографічної комісії. Для її потреб виділялися кошти, а головним завданням комісії було віднайдення та вивчення пам'яток «руської старовини» в Київській, Подільській та Волинській губерніях.

Шевченко на схилі своїх літ особу і першого, і другого оцінював досить критично. Бібіков ретельно проводив політику русифікації у ввіреному йому генерал-губернаторстві, жорстко розправляючись із польським рухом. Не менш жорстко він розправився і з українським національним рухом, який тут тільки починав зароджуватися. Його роль у розгромі

Таке завдання, шоправда, мало виражений ідеологічний підтекст і цілком узгоджувалося з тодішньою імперською політикою російського уряду. Річ у тім, що в той час у губерніях, які входили до складу Київського генерал-губернаторства, панівною верствою залишалася польська католицька шляхта. Вона розглядала Правобережну Україну як територію свого домінуючого впливу.

Якщо відразу після розподілу Речі Посполитої та входження її українських земель до складу Російської імперії царський уряд відносно толерантно ставився до польської шляхти, зберігав її привілеї (особливо це було характерним для правління Олександра I), то після польського повстання 1830-1831 рр. ситуація різко змінилася. Починається планомірний наступ на польську шляхту, зокрема на контрольовані нею релігійні та культурні інституції в Київському генерал-губернаторстві. Саме тоді ліквідовано Кременецький ліцей, який був фактично вищою школою для польських шляхтичів і осередком польськості на Правобережній Україні. На заміну йому було створено низку гімназій у Волинській губернії та Імператорський університет святого Володимира в Києві. У Київському генерал-губернаторстві припинила функціонувати греко-католицька церква. Зазнала значних обмежень у своїй діяльності церква римокатолицька. У той час на Правобережній Україні було ліквідовано чимало католицьких монастирів та костелів.

Також у контексті цієї політики російські імперські структури проводили відповідну ідеологічну роботу. Вони намагалися довести претензії Росії на Правобережну Україну, утвердити думку, що тут споконвіку домінувала «руська» (власне, російська) народність й супутне їй православ'я. Тим самим у аспекті культурно-ідеологічному заперечувалося право польської шляхти на цю територію. Саме в такому плані й повинна була працювати Київська археографічна комісія.

Однак, незважаючи на російську імперську спрямованість, діяльність цієї інституції у деяких аспектах виявилася позитивною для українців. Матеріали, що збиралися цією комісією, мали часто не стільки проросійський, скільки проукраїнський характер.

Н. Орда. Кременець і Замкова гора. Вид з тераси біля Кременецького ліцею. Олівець, акварель

Відповідно, новочасний український національний рух, який переживав період свого становлення, отримав непоганого союзника – Київську археографічну комісію. У цій ситуації українці стали співниками російського самодержавства у справі протистояння польській шляхті на Правобережній Україні. Це був один із небагатьох випадків, коли імперські структури працювали (принаймні частково) на українську ідею.

Прибуття Шевченка в Україну в 1845 р. якраз збіглося з активізацією Київської археографічної комісії. У травні цього ж року був ліквідований Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей у Києві, який існував при місцевому навчальному окрузі з 1835 р., і на комісію було покладене завдання виявляти та досліджувати не лише пам'ятки старовини Києва, а й Правобережної та Лівобережної України. Професор Київського університету М.Д. Іванишев спеціально підготував інструкцію, як здійснювати описи давніх храмів та могил. Проте губернатори, що першими отримали ці інструкції від Бібікова, не могли

надсилати малюнки, оскільки не мали людей, які володіли технікою замальовок. Не змогли задовольнити генерал-губернатора й чиновники його канцелярії, які отримали вказівку замальовувати пам'ятки. Щодо комісії, то вона у своєму складі не мала кваліфікованого художника.

Тому в особі Шевченка вона могла отримати цінного працівника. Адже він здатний був виконувати високохудожні роботи для її видань, а й проводити самостійні дослідження. Навчання в Петербурзькій академії мистецтв, постійна самоосвіта, перебування в столичних колах, де циркулювали найновіші ідеї, зробили його високоосвіченою людиною. Не останнім чинником було й те, що Шевченко зарекомендував себе як письменник православної орієнтації, вороже налаштований до ляхів-католиків. Свідченням цього була хоча б його поема «Гайдамаки», яка, незважаючи на бунтівні моменти, в царській Росії ніколи не заборонялася.

Уже влітку 1845 р. Шевченко починає співпрацювати з Київською археографічною комісією, замальовуючи пам'ятки старовини в Полтавській губернії. А 10 грудня 1845 р. його офіційно затвердили членом комісії, призначивши платню 150 карбованців на рік. Це були не малі гроші, така сума становила половину річної заробітної плати гімназійного вчителя. Водночас робота в комісії давала поету змогу «відволіктися», набратися нових ідей та вражень, зокрема подорожувати Україною, знайомитися з її пам'ятками та людьми. І що важливо, ця робота, як зазначалося, непогано оплачувалася. Принаймні Шевченко міг не особливо перейматися матеріальними проблемами.

На початку 1846 р. Кобзар побував на Чернігівщині, працював у Києві, на археологічних розкопках могили Переп'ятихи біля Фастова. Тоді він зближується з професором Миколою Дмитровичем Іванишевим. Останній був учнем відомого чеського поета-слов'янофіла й філолога В. Ганки, добре знав чеського й словацького філолога та історика В. Шафарика – людей, яких високо цінував Шевченко. Іванишев був відомий як дослідник пам'яток української старовини. Зокрема, в той час він узявся видавати знаменитий літопис С. Величка, готував інші археографічні матеріали з історії України.

Т. Шевченко. Гайдамака Галайда.
За поемою «Гайдамаки»

На розкопках Переп'ятихи працювали люди, які походили з Волині та Поділля й могли Шевченкові розповісти про ці краї. Це – Петро Іванович Прушинський та Матвій Єгорович Саббатовський. Перший народився в поміщицькій родині на Волині. Навчався у Віленському університеті, де його вчителем історії був відомий польський історик та громадський діяч Йоахим Лелевель. Про цього історика Шевченко згадує в повісті «Художник». Прушинський служив на посаді секретаря ковельського повітового предводителя дворянства, а також був почесним куратором Луцького дворянського училища. У 1838 р. його як учасника таємного польського Демократичного товариства заарештували й заслали в Оренбурзький край. Через п'ять років він отримав змогу повернутися в Україну. І з 1844 р. почав працювати в Київській археографічній комісії. Щодо Саббатовського, то той навчався в Подільській духовній семінарії, але не закінчив її й вступив на службу до канцелярії київського генерал-губернатора. У 1846 р. його тимчасово відрядили для роботи в Археологічній комісії.

У цей же час Шевченко знайомиться та зближується із Миколою Костомаровим, який фактично став організатором та ідеологом Кирило-Мефодіївського братства. Кобзар долучається до діяльності цієї організації.

У березні 1846 р. Археологічна комісія намітила широку програму робіт. Її члени для здійснення досліджень мали виїхати в різні куточки Центральної та Правобережної України. Серед них був і Шевченко.

21 вересня генерал-губернатор Бібіков видав розпорядження за № 7247, у якому доручалося Шевченкові відправитися в різні місця Київської, Подільської та Волинської губернії й спробувати зібрати різноманітні матеріали (переважно етнографічного й історичного характеру). Відповідно до розпорядження, це мали бути чотири групи таких відомостей:

«1. О народных преданиях, местных повестях, сказаниях и песнях, и всему, что Вы узнаете, составит описание, а песни, рассказы и предания сколько можно списать в том виде, как они есть.

2. О замечательных курганах и урочищах, где и в каком месте они есть и какие на счет собственного их существуют на месте предания и рассказы, а также исторические сведения; с этих курганов снять эскизы с изображением их форм и величин и описать каждый по собранным сведениям.

3. Осмотреть замечательные монументальные памятники и древние здания и составить их описания, чтобы можно было распорядиться снять с них в будущем году рисунки. Если бы где-либо Вы имели возможность достать какие-либо древности, письменные грамоты и бумаги, то таковые доставить ко мне, или узнав, где они находятся, о том донести.

4. Кроме того, отправиться в Почаевскую Лавру и там списать а) общий наружный вид Лавры; б) внутренность храма и в) вид на окрестность с террасы».

Не складно помітити, що перші три пункти носили загальний характер. Щодо четвертого, то він відзначався конкретизацією. Центральним моментом відрядження Шевченка було відвідання Почаївської лаври та замальовка її приміщень.

Свято-Успенська Почаївська Лавра

Чому був викликаний інтерес Бібікова до цього монастиря? Річ у тім, що у XVIII ст. лавра перетворилась у чи не найбільший релігійний осередок Волині й загалом Правобережної України. Вона була місцем паломництва для українських греко-католиків. Культурно-освітній рівень ченців-василіан, яким належала Почаївська лавра, був високим. І вони користувалися заслуженим авторитетом.

Після польського повстання 1830-1831 рр. лавру забрали в греко-католиків і передали Російській православній церкві. Відповідно, чимало робилося для її русифікації та православізації. Для київського генерал-губернатора важливим було представити цей релігійний осередок як православний. Це мало би відобразитися у виданнях Київської археографічної комісії.

На відрядження Шевченку виділялася чимала сума – 150 карбованців сріблом. Йому також надали чотири пакети за № 7248, 7249, 7250, 7251. Перші два були адресовані подільському та волинському губернаторам, два останні, відповідно, подільському та волинському православним архієпископам Арсенію та Никанору. У цих листах Бібіков писав про необхідність надання Шевченку сприяння при виконанні поставлених перед ним завдань. Губернатори мали б посприяти йому зібрати різні відомості про народні оповіді, кургани, пам'ятки давнини. Щодо духовних осіб, то ті повинні були допомогти в огляді церков та монастирів.

Отже, Шевченку створили сприятливі умови для його дослідницької діяльності. Він отримав можливість ознайомитися з тими українськими землями, про які чув, які фігурували в його творах, але на теренах яких ніколи не бував.

Образ Волині та Поділля в ранній творчості Шевченка

До 15 років Шевченко не покидав меж Центральної України. Дитинство його пройшло в селах Звенигородського повіту Київської губернії. З батьком він їздив до Єлисаветграда, Умані й Тального. Бував і в повітовому місті Звенигородці. Зі старшою сестрою ходив у Лебединський монастир. Служачи наймитом у кирилівського священника Г. Кошиці, за його дорученням їздив у Богуслав, Борти, Шполу та Київ. Малий Тарас чимало наслухався про події, які були пов'язані з цими місцями.

Звісно, Шевченко від діда, батьків, односельців чув і про інші українські землі. Згадували вони, зокрема, Волинь, а також Причорномор'я, куди їздили чумаки за сіллю. Однак уявлення про ці території значною мірою коригувалися образом «малої батьківщини» Тараса.

Цей образ, сформований Шевченком у період дитинства та юнацтва, зберігався ним протягом багатьох років життя на чужині – у Вільно, Варшаві, Петербурзі, куди він змушений був їхати зі своїм паном Павлом Енгельгардтом. Він знайшов відображення у творах першого видання «Кобзаря» і в поемі «Гайдамаки». У період «трьох літ» (1843–1845 рр.), під час тривалого перебування на Україні, Шевченко переважно подорожував Подніпров'ям, жив у Києві, а також у маєтках українських аристократів на Київщині.

Щодо Волині, то, можливо, тут побував Шевченко в юнацькі роки, коли їхав разом зі своїм паном до Вільна. Епізодичні згадки про цей край трапляються в його ранніх творах. Відносно часто Кобзар згадує Семерія Наливайка (у нашій літературі ім'я цього козацького ватажка часто фігурує як Северин, хоча, насправді, в документах він писався як Семерій, Семерин). У поемі «Тарасова ніч» Шевченко, перелічуючи попередників Тараса Трясила, називає також Наливайка:

Обізвався Наливайко –
Не стало Кравчини!

Ю. Нікітін. С. Наливайко

У цьому випадку вказується на те, що повстанський провідник походив із сім'ї ремісника-кравця (звідси прізвисько Кравчина) і загинув у боротьбі з поляками.

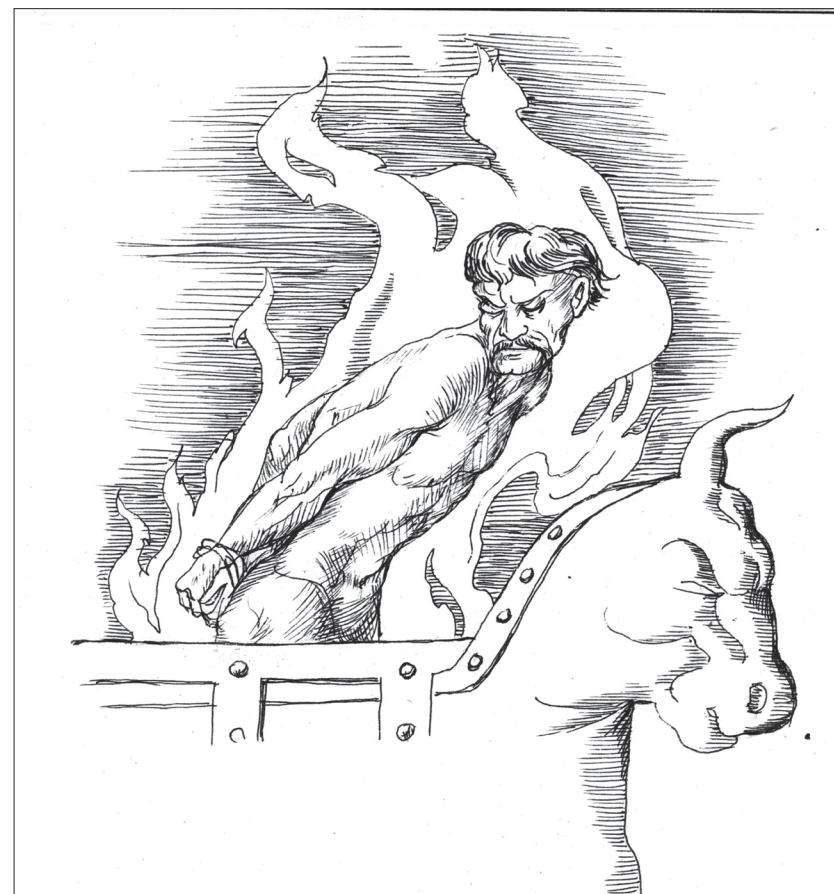
Представлений Наливайко і як знаний козацький ватажок у поемі «Гайдамаки». В одному місці цього твору зазначається, що Ярема, центральний герой «Гайдамаків»:

...мандруючи, співа,
Як Наливайко з ляхом бився.

Тобто Наливайко трактується як шанований персонаж козацької історії. Те, що його образ посідав чільне місце в історичній пам'яті українських козаків, підкреслюється в іншому місці поеми:

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? де лежить
Остаток славного Богдана?
Де Остряничина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили.

Ю. Нікітін. Спалення С. Наливайка

У примітках до поеми Шевченко пише: «Павла Наливайка живого спалили в Варшаві...», посилаючись на Георгія Кониського, власне, на твір «Історія русів», який тоді приписували цьому авторові. Можемо зазначити, що образ Наливайка Кобзар творив під значним впливом вказаного історичного твору.

Оповіді діда, батьків, односельців, з одного боку, та «Історія русів» – з іншого, формували бачення Шевченка української історії. Однак в «Історії русів» було чимало легендарного. Стосувалося це й особи Наливайка. Навіть не називаючи правильно його імені, Шевченко повторює легенду, подану в цьому творі, що Наливайка поляки спалили у Варшаві. Насправді ж, йому відрубали голову. Проте легендарний образ козацького ватажка, який загинув від рук поляків, будучи спаленим живцем у «залізному біку», робив з нього героя та мученика.

У такому ж ключі представлений образ Наливайка і в російськомовній драмі Шевченка «Никита Гайдай», уривок із якої опублікував журнал «Маяк» у 1842 р. У цьому уривку відбувається розмова між сотником Микитою Гайдаєм, який їде у Варшаву з дипломатичною місією від Богдана Хмельницького, та його нареченою Мар'яною.

В одному місці Мар'яна, звертаючись до свого судженого, говорить:

Ты мне расскажешь про походы:
Как вы ходили воевать
Татар, турецкого султана,
Как Сагайдачный с казаками
Москву и Польшу воевал,
Как Наливайко собирал
Перед родными бунчуками
Народ казацкий защищать
Святую церковь.

Як бачимо, в цьому випадку Наливайко перебуває в одному ряду з іншими героями українського козацтва. Також звертається увага на те, що він захищав «святую церкву» (мається на увазі православ'я). Тут же, як бачимо, зга-

дується гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Відомо, що останній навчався на Волині, в Острозькій академії.

В іншому місці драми сотник Микита виголошує монолог, у якому звинувачує магнатів у різноманітних злочинах і обіцяє, що за це їм помстяться козаки, в яких воскресне «дух Наливайка»:

Поймут надменные магнаты,
Что их огромные палаты
Травой дикой порастут
За поругание закона.
Что наша правда, наши стоны
На их суд божий призовут.
Что Наливайка дух великий
Воскреснет снова среди мечей
И тьмы страдальческих теней
Наши неистовые клики
В степях разбудят. Божий суд
Страдальцы грозно принесут
На те широкие базары,
Где Острицы кровь текла,
Где вы разыгрывали кары,
Где реву медного вола
В восторге злом рукоплескали...

Водночас Микита говорить, що не вірить магнатам, не вірить їхнім клятвам, при цьому згадуючи ім'я Наливайка: «Мученическая смерть Богуна, Острицы и Наливайка нам показала, как исполняете вы клятвы».

Наливайко згадується й у драмі «Назар Стодоля», написаній у 1843–1844 рр. Тут його ім'я трактується як один із символів козацької слави. Героїня драми, Галя, каже: «Ось мій Назар, мій чорнобривий, усе про війну та про походи, про Наливайка, про Острилицю та про синє море, про татар та про турецьку землю».

Василь-Костянтин Острозький.
Копія з оригіналу. Виконана в 1883 р.

Ю. Нікітін. Дем'ян Наливайко

Наливайко, очевидно, походив із Поділля. Майже аксіомою вважається, що місцем його народження є Гусятин – містечко на південно-західному Поділлі (зараз районний центр Тернопільської області). Хоча, насправді, документів, які б підтверджували цю думку, немає. Покровителем Наливайків, у т. ч. Семерія, був князь Василь-Костянтин Острозький. Не виключено, що Семерій навчався в Острозькій академії. До речі, його брат Даміан належав до провідних представників Острозького культурного осередку.

У молоді роки Семерій опинився на Запорізькій Січі. Потім повернувся до князя В.-К. Острозького. Командував його надвірною хоругвою. Виконував різноманітні завдання цього можновладця. Очевидно, за вказівкою В.-К. Острозького зібрав «охочих людей», у т. ч. козаків, які в 1594–1596 рр. воювали проти татар і турків. Однак ці «охочі люди» повернули свою зброю проти польської шляхти. Повстання під проводом Наливайка значною мірою охопило Волинь та Поділля.

Однак згадок про ці події в Шевченка немає. Загалом його «козацький Наливайко» далекий від Наливайка реального. Він живе у козацькому міфопросторі, який географічно поширюється на Подніпров'я. Волинь же ніби випадає з цього простору.

Показовим у ньому плані є вірш «У неділеньку у святу», написаний у завершальний період творчості Кобзаря. Одним із героїв його є Наливайко. Але події вірша відбуваються в Чигирині, де козаки на раді обирають Наливайка гетьманом.

І все ж згадки про Волинь та її географічні об'єкти трапляються в ранніх творах Шевченка. Щоправда, із цими згадками не пов'язуються якісь чітко виписані події.

У поемі «Гайдамаки», коли йдеться про Барську конфедерацію, Шевченко пише:

Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах,
І по Україні...

Отже, в цьому випадку Волинь трактується як великий регіон на рівні з Польщею, Литвою, власне, Білорусією, Молдавією, а також Україною. Треба мати на увазі, що для Шевченка, принаймні в його ранній творчості, Україна – це передусім Подніпров'я.

Тому немає нічого дивного, що Шевченко розмежовує поняття Україна, Поділля й Волинь. Це простежується ще в одному уривку поеми «Гайдамаки»:

Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси,
Чорним шляхом запалило,
І кров розлилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує...

Корсунь, Канів, Чигирин, Черкаси, Чорний шлях – все це теперішня Центральна Україна. У Шевченковій уяві – то край козацький, тут грає воля. Саме ця воля-вольниця й знаходить вияв у гайдамацькому повстанні.

Волинь же від України далеко. Це край зі своїми особливостями. Відразу ж після Польщі сюди прийшли конфедерати, тут, на відміну від України, не буває козацька воля. Щоправда, сюди доходять її відголоски, адже «кров розлилася аж у Волинь».

Ще в деяких творах, написаних Шевченком до його волинської подорожі, зустрічаємо згадки про цей край. Зокрема, згадки про Почаїв та Берестечко. Правда, для поета це не стільки географічні об'єкти, скільки певні символи, що живуть у свідомості мешканців козацької України.

Згадка про Почаїв є в російськомовній поемі «Слепая» (1842), куди її героїня, незряча покритка, йде молитися за свою дочку Оксану. Вона виросла й жила в Подніпров'ї. Про це зазначається у творі на самому початку. Проте сліпа покритка йде молитися в далекий волинський Почаїв. Із контексту поеми випливає, що для неї в цьому містечку розташовується релігійна святиня, яка майже рівнозначна святиням близького їй Києва.

Приблизно в такому ж контексті згадується Почаїв і в поемі «Сліпий» (1845). Її героїня здійснює паломництво по святих місцях України, молячись за свого коханого Степана. І одним з місць, де вона молилася, був Почаїв.

Пізніше, уже після заслання, Шевченко переінакшує цю поему, надавши їй назву «Невольник». Тут теж згадується Почаїв як місце паломництва.

Згадку про Берестечко зустрічаємо в поемі-містерії «Великий льох». У цьому творі Шевченко намагається осмислити буття України в контексті її козацької історії. Серед персонажів цього твору є три лірники. Третій з них співає про походи й битви Богдана Хмельницького, в т. ч. й битву під Берестечком.

Берестечко, власне, відома битва між польською та козацькою арміями в 1561 р., розглядається як один із найважливіших моментів у історії Хмельниччини.

Цікаву інформацію про культуру Волині Шевченко міг отримати під час своєї подорожі до Полтавської губернії наприкінці 1845 р. У його археологічних нотатках є опис Пересопницького Євангелія, яке він оглядав у Переяславі.

Пересопницьке Євангеліє – дивний твір, що зумів пережити віки, воєнні лихоліття, він «переїжджав» з одного місця на інше, іноді зникав, але з'являвся знову. Щось було в ньому містичне. І зараз на цьому Євангелії президенти України приймають присягу.

Цю пам'ятку почали писати 15 серпня 1556 р. в Троїцькому монастирі (в Ізяславі чи неподалік цього міста в селі Двірець), а завершили роботу 29 серпня 1561 р. в монастирі Різдва Богородиці в селі Пересопниця (зараз село Рівненського району). Книгу замовила їй, відповідно, фінансувала княгиня Настасья (Анастасія) Юрїївна Жеславська (Заславська), яка походила з князівського роду Гольшанських. Допомогала їй дочка Ганна-Євдокія, а також її зять Іван Федорович Чорторійський.

Після написання Євангеліє тривалий час зберігалось в Пересопницькому монастирі, про що, зокрема, свідчить інвентар цієї обителі 1600 р. Однак у 1630 р. монастир припинив своє існування. Його власник, князь Миколай Чорторійський, який дотримувався католицького віровизнання,

звернувся до короля Сигізмунда III з проханням передати обитель Клеванській єзуїтській колегії. Король відразу видав грамоту, згідно з якою монастир разом із майном та земельними угіддями переходили у володіння єзуїтам. Очевидно, в руки останніх і потрапило Пересопницьке Євангеліє.

Заслав (Ізяслав). Так виглядало місто в ХІХ ст. Можливо тут розпочалося створення Пересопницького Євангелія

На якийсь час пам'ятка загадково зникає, щоб потім з'явитися, але вже на початку ХVІІІ ст. і в Центральній Україні. Зрештою, Євангеліє опинилося в руках гетьмана Івана Мазепи. У 1701 р. він подарував цю книгу Переяславському кафедральному собору, який був споруджений за його кошти. 17 квітня того ж року був зроблений відповідний дарчий запис у Євангелії.

Майже сто років Євангеліє зберігалось в соборі, а потім опинилося в бібліотеці Переяславської духовної семінарії. Тут його виявив археограф Осип Бодянський, який у п'ятому числі «Журнала Міністерства народного просвещения» за 1838 р. опублікував інформаційну статтю про цю пам'ятку.

Десь наприкінці 1845 р., перебуваючи в Переяславі, з Пересопницьким Євангелієм мав змогу ознайомитися Тарас Шевченко. Як це сталося і за яких обставин?

Вперше до Переяслава Шевченко прибув у середині серпня 1845 р. Тут його чекав давній друг, міський лікар Андрій Осипович Козачковський. Останній був корінним переяславцем, сином ректора місцевої семінарії. Спочатку він навчався в цій семінарії, потім закінчив у Петербурзі медико-хірургічну академію. Служив лікарем на Балтійському флоті. У 1841 р. познайомився з Шевченком. Захоплювався творчістю поета. Сам теж намагався віршувати. У Козачковського Шевченко пробув близько двох тижнів. За цей час поет познайомився з містом, його околицями. Змалював Покровську, Михайлівську церкви, Вознесенський собор та інші пам'ятки.

Далі, у вересні-жовтні, Кобзар побував на своїй малій батьківщині – Канівщині, Миргороді, Лубнах та інших місцях Центральної України.

Андрій Козачковський

На початку листопада він знову прибув у Переяслав до Козачковського. Загалом осінь 1845 р. була надзвичайно плідною в творчості Шевченка. У цей період він написав чимало відомих творів – поеми «Єретик», «Сліпий», «Кавказ», «Наймичка», містерію «Великий льох», деякі поезії. Також багато малював.

Виконуючи завдання Київської археографічної комісії, Шевченко зацікавився старими книгами, що знаходилися в бібліотеці Переяславської семінарії. Серед них було й Пересопницьке Євангеліє. Судячи з усього, пам'ятка справила на

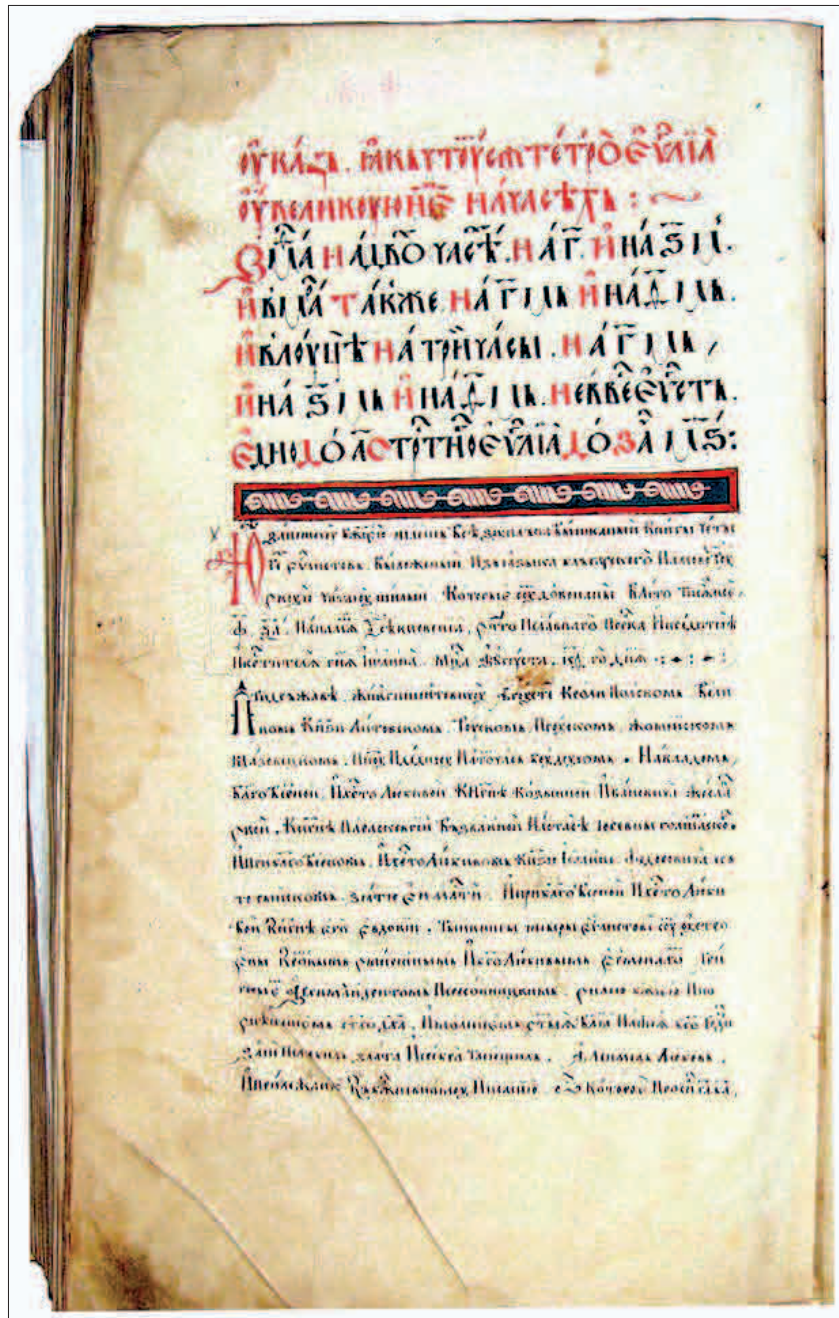
поета сильне враження, тому він залишив про неї запис у своїх археографічних нотатках.

«Это Евангелие, – далі вказував Шевченко, – подробно описано г.Бодянским в «Журнале Министерства народного просвещ[ения]» № 5, 1836 года, м. май».

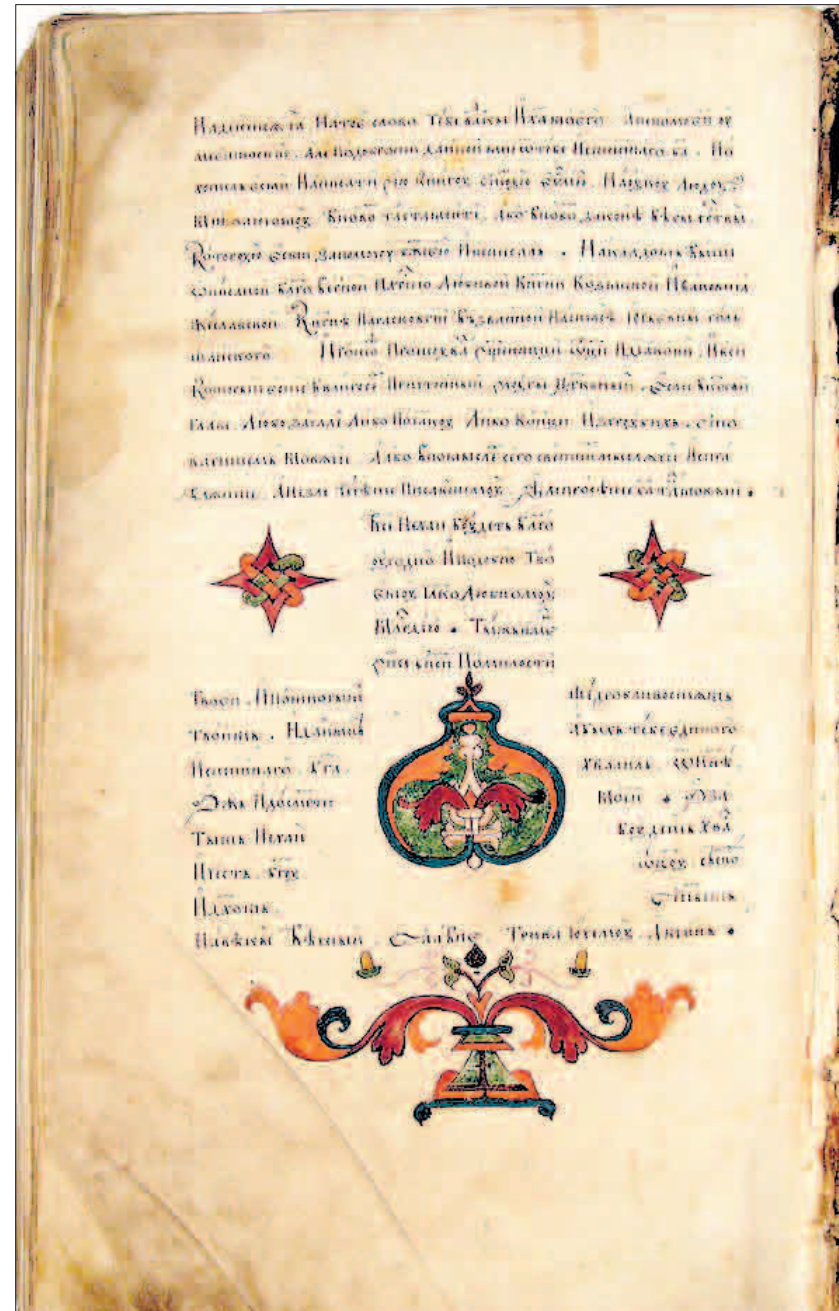

*Зовнішній вигляд палітурної кришки оригіналу
Пересопницького Євангелія*

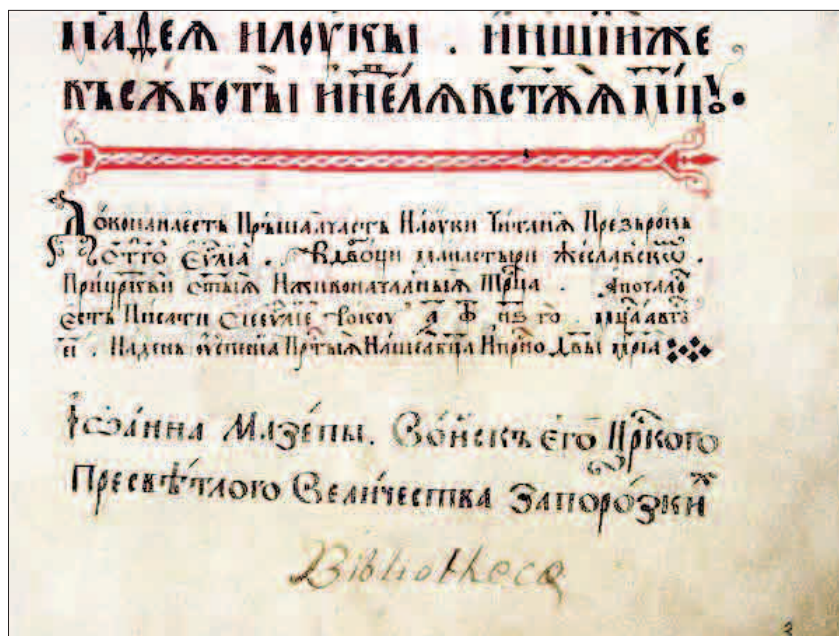

Пересопницьке Євангеліє. 1556-1561 рр.
Післямова писаря Михайла Василювича

Пересопницьке Євангеліє. 1556-1561 рр.
Післямова писаря Михайла Василювича

Сторінка Пересопницького Євангелія,
де згадується Іван Мазепа

Отже, Шевченко знав про існування цієї пам'ятки з опису Бодянського, з яким він особисто знався. Тут доречно зазначити про цього вченого, оскільки контакти з ним мали чимале значення для Шевченка. Бодянський закінчив філологічний факультет Московського університету в 1834 р. У 1837 р. був відряджений Міністерством народної освіти за кордон для вивчення літератури та історії західних і південних слов'ян. Навчався у П.Й. Шафарика. Працював у бібліотеках Праги, Відня, Будапешта. Повернувшись до Росії в 1842 р., зайняв посаду професора кафедри слов'янської філології Московського університету. Викладав чеську, польську, сербську мови та літератури, порівняльну граматику слов'янських мов. Познайомилися Бодянський та Шевченко в лютому 1844 р. у Москві. Зустрічалися вони і в 1845 р., листувалися. Бодянський зацікавив Шевченка історією чехів та постаттю Яна Гуса, а також працями Шафарика. Ці зацікавлення стали одним із поштовхів до написання поеми «Єретик».

Осип Бодянський

Нагадаємо, що ця поема була написана восени 1845 р., приблизно в той самий час, коли Кобзар познайомився з Пересопницьким Євангелієм. Очевидно, саме Бодянський звернув увагу Шевченка на цю пам'ятку писемності. Адже не даремно у своїх археографічних нотатках письменник посилається на статтю вченого в «Журнале Министерства народного просвещения». Бодянский знав, що ця пам'ятка міститься в Переяславській семінарії і що вона може викликати помітну зацікавленість у Кобзаря.

Звісно, жанр археографічних нотаток не передбачав глибокий і всебічний опис пам'ятки. Та й сам Шевченко не був спеціалістом у сфері археографії. Однак цікаво поглянути, на які моменти він звернув увагу.

Письменник передусім вказав на естетичну цінність пам'ятки, на те, що вона зроблена мистецьки і є «розкішною». Справді, естетична вартість пам'ятки надзвичайно висока. Друге, на що звернув увагу Шевченко, це те, що пам'ятка написана «малоросійським нарiччям», тобто українською мовою. Як відомо, Пересопницьке Євангеліє було однією із перших пам'яток офіційної книжності, написаних цією мовою. Правда, не весь текст Євангелія був перекладений українською. Принаймні перше Євангеліє, Євангеліє від Матвія, було близьким до старослов'янської основи. Інші ж Євангелія, особливо від Луки, наближалися до мови народної. Певно, Шевченко не випадково зауважив, що Євангеліє писане «малоросійским наречием». Він, попри деякі нюанси, був прихильником широкого використання розмовної української мови, піднесення її на рівень елітарний. Тому для Шевченка Пересопницьке Євангеліє як пам'ятка української писемності становило велику цінність.

І, нарешті, варто звернути увагу на те, що письменник у своїх археографічних нотатках наводить повністю дарчий запис Мазепи. Можна, шоправда, це списати на те, що такий запис знаходився на початку книги й кидався в очі. Однак, на нашу думку, справа не лише в цьому. Шевченко загалом обережно ставився до постаті Мазепи, ніде у своїх творах прямо не згадував цю історичну особу. Та все ж він знав про меценатську діяльність цього опального гетьмана, якого проклинала Російська православна церква.

О. Курилась. Іван Мазепа

Тому, можливо, спеціально звернув увагу у своїх археографічних нотатках на благодійництво Мазепи. Також, описуючи різні старожитності, які Шевченко побачив у Переяславському храмі Успіння Пресвятої Богородиці, він пише про якесь «Евангелие писаное чернилом и киноварью красивыми славянскими буквами вроде почаевских...» Порівняння описаного Євангелія з почаївськими книгами допомогли дослідникам дійти думки, що подані археологічні нотатки робилися десь через рік після відвідання Переяслава, коли Шевченко вже побував у Почаєві. Проте, на наш погляд, така думка є дещо сумнівною. У згаданих нотатках наводяться чималі цитати староукраїнською мовою із описаних Шевченком Євангелій. Також там подаються різноманітні деталі, які стосувалися місцевих старожитностей. Вони мали б робитися на місці. І хоча Шевченко мав добру пам'ять, мало віриться в те, що всі ці деталі й цитати він запам'ятав.

Щодо порівняння ним баченого в Переяславі Євангелія з почаївськими виданнями, то цей факт, радше, говорить про інше. З цими книгами Шевченко був знайомий ще до поїздки в Почаїв. І це є цілком реальним. Адже Почаївська лавра була одним із найбільших видавничих осередків України кінця XVIII – початку XIX ст., а її книги поширювалися не лише на Волині, а й на Галичині, Поділлі, Наддніпрянщині та інших українських землях. Щобільше, ці видання часто переписувалися від руки. Саме з таким Євангелієм, де переписувач наслідував почаївські видання, і зустрівся Шевченко в Переяславі.

Отже, якщо спиратися на вищезгадані фрагменти із творів Шевченка, де йдеться про Волинь, вимальовується приблизно такий образ цього краю. Волинь – це земля, що міститься поза межами козацької України. Цей край «більше шляхетський». Хоча навіть сюди доходить відгомін козацької чи то гайдамацької вольниці. Тут, на волинській землі, розташовується містечко Берестечко – трагічний символ козацької слави. Також на цій землі є Почаїв, який для жителів козацької України – велика святина, місце їхнього релігійного паломництва. А книги, видані в Почаєві, знають і наддніпрянці. Тобто Волинь

хоча й не є Україною (мається на увазі Україною козацькою), проте тісно пов'язана з нею.

Такий образ Волинської землі, очевидно, був притаманний жителям тогочасного Подніпров'я. Він і знайшов вияв у поетичній творчості Шевченка.

Однак не треба думати, що уявлення Шевченка про Волинь зводилося лише до цього «архетипового» образу. Кобзар достатньо добре орієнтувався в тогочасній літературі з історії України, знав про ті події, що відбувалися у Волинському краї. Про Волинь він міг також довідатися з розповідей своїх нових друзів – Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова, які деякий час працювали на Волині й чимало подорожували цим краєм.

Восени 1846 р. Шевченко отримав змогу безпосередньо пізнати Волинь, про яку чув від своїх земляків, друзів і про яку йому доводилося читати.

Дорогою на Волинь

Наприкінці вересня 1846 р. Шевченко вирушив з Києва до Кам'янця-Подільського, адміністративного центру Подільської губернії. У цьому місті він перебував кілька днів, можливо, також відвідав деякі місця на Поділлі.

Н. Орда. Кам'янець-Подільський

Ми не знаємо, якою дорогою їхав Кобзар на Волинь із Кам'янця-Подільського. Про це немає ніяких відомостей – ні офіційних свідчень, ні робочих записів Шевченка, ні опосередкованих даних у його творах.

15 жовтня в журналі Волинської духовної консисторії, яка знаходилася в Житомирі, був зроблений такий запис:

«Слушали:

24. Сданное его высокопреосвященством в консисторию для надлежащего распоряжения отношение г. генерал-губернатора Бибикова от 21 прошлого сентября за № 7251, коим уведомлялось, что сотруднику учрежденной при нем, г. генерал-губернаторе, Временной комиссии для разбора древних актов свободному художнику Шевченке поручено им собрать в Волынской губернии разные сведения о народных преданиях, рассказах о курганах, замечательных памятниках древностей и т. под., а также поручено побывать в Почаевской лавре и снять виды с оной и окрестностей ее, – просить сделать распоряжение, чтобы г. Шевченке оказываемо было со стороны духовных лиц надлежащее содействие в исполнении сего поручения в случае осмотра им каких церквей и монастырей.

Приказали:

О точном исполнении приписанного требования г. генерал-губернатора Бибикова послать из консистории всем монастырям, духовным правлениям и благочениям Житомирского и Кременецкого уездов, а также благочинному житомирских градских церквей, эконому волынского архиерейского дома и благочинному кременецких градских церквей указы и сверх того сообщить в Волынское семинарное правление и духовный собор Почаевской лавры».

Відповідне розпорядження, щоправда, із великим запізненням, аж 22 листопада, було надіслане духовному собору Почаївської лаври.

Із вищеподаного запису в журналі духовної консисторії можна дійти висновку, що 15 жовтня чи навіть раніше волинському архієпископові Никанору був вручений пакет № 7251 з відповідними рекомендаціями Бібікова. Цей пакет, як зазначалося вище, отримав безпосередньо Шевченко в канцелярії київського генерал-губернатора. І

цілком логічно, що він був переданий ним архієпископові Никанору. Відповідно як і пакет № 7249 – волинському губернаторові.

Проте деякі дослідники (М. Дубина, І. Дуда, Б. Мельничук та інші) щодо цього мають іншу думку. Вони вважають, що при тогочасному стані комунікацій Шевченкові складно було б із Кам'янця-Подільського добратися до Житомира і вже 20 жовтня бути в Почаєві. А про те, що він там перебував у зазначений час, є записи, датовані саме цим числом у його робочому альбомі. Шлях, який здолав Кобзар, їдучи на Волинь, на думку цих дослідників, був таким: Кам'янець-Подільський – Негинська – Тинянська – Ярмолинці – Антоновецька – Проскурів (сучасний Хмельницький) – Западинці – Старокостянтинів – Брикуля – Ізяслав – Почаїв.

Т. Шевченко. Узлісся. Папір, олівець, акварель

Як додатковий аргумент вони використовують слова із повісті «Варнак», де головний герой із Почаєва їде до Кременця, потім у бік Житомира, а не навпаки. Можна додати, що в цій повісті згадується про гайдамацький льох між Острогом та Заславом (Ізяславом), де ніби знаходили

притулок герой та його соратники. Справді, між цими місцями на кілька десятків кілометрів простяглися густі ліси, в яких могли переховуватися бунтівники й повстанці. До Шевченка, очевидно, дійшли якісь легенди про гайдамаків, коли він перебував у цих місцях.

Правда, все-таки варто мати на увазі, що повість «Варнак» – це лише художній твір, де автор вдавня до помітного художнього вимислу. Щобільше, «Варнак», на відміну від деяких інших Шевченкових повістей, має слабкі елементи автобіографічності. Тому посилання на вказаний твір для визначення шляху волинської подорожі Шевченка є мало-переконливими.

Щодо передачі службових пакетів, які мав Шевченко, волинському губернаторові й архієпископу, то вони, як вважає М. Дубина, були відправлені з Кам'янця-Подільського через відповідні інстанції – канцелярії подільського губернатора й архієпископа. Але якщо Кобзар не збирався із Кам'янця їхати до Житомира, а відразу в Почаїв, то чи не краще було йому передати пакети із документами ще з Києва. Окрім того, службовий етикет вимагав з'явитися до місцевих губернатора й архієпископа з відповідними документами, а ті, своєю чергою, мали видати належні розпорядження.

Н. Орда. Бердичів. Літографія

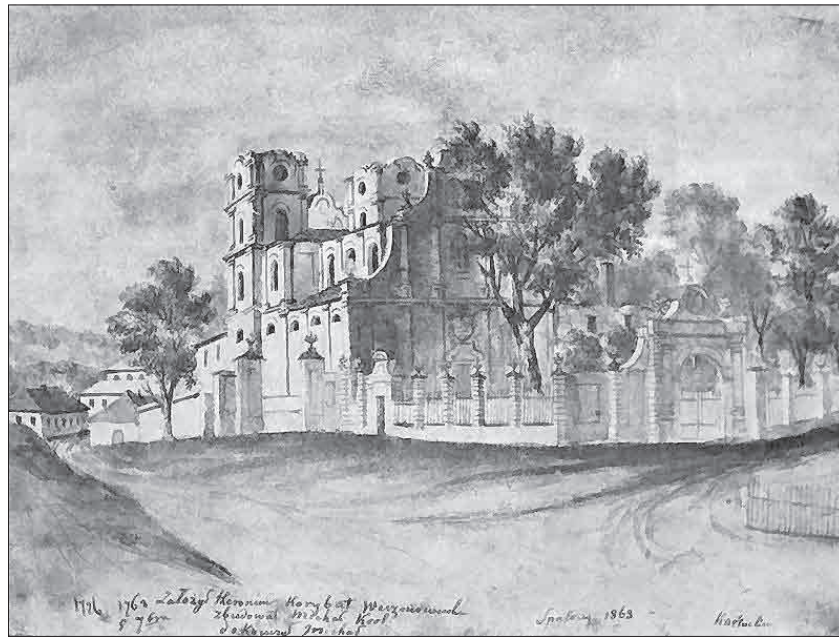
Тому, на наш погляд, прийнятною є думка П. Жура, який вважав, що Шевченко, доїхавши з Кам'янця до Проскурова, подався далі до Меджибожа, Летичіва, Хмільника й через Бердичів до Житомира. Опосередкованим свідченням на користь цього є згадки про Бердичів у творах Шевченка. Це місто, зокрема, згадується в поемі «Чернець», яка була написана орієнтовно через рік після волинської подорожі Кобзаря. Але в цьому контексті для нас є більш значущою згадка в повісті «Прогулянка із задоволенням і не без моралі». Автор цього твору пише, ніби в дорозі, на одній із поштових станцій зустрів відставного ротмістра гвардії, поміщика Курнатовського. «Лицо, – зазначається в повісті, – довольно обыкновенное, особенно ничего не выражает, такие лица можно встретить на конной ярмарке в Бердичеве или Полтаве, между ремонтерами». Отже, згадка про Бердичів тут прив'язана до побутової деталі. Відповідно, це робить факт перебування Шевченка в згаданому місті цілком ймовірним. А оскільки Бердичів Кобзар міг відвідати хіба що під час своєї волинської подорожі, то можна припустити, що сталося це по дорозі з Кам'янця-Подільського в Житомир.

У Житомирі, зважаючи на зазначене, Шевченко довго не затримався й вирушив до Почаєва. Власне, відвідання Почаївської лаври й було основною метою цієї подорожі.

Шевченко у Вишнівці: гіпотези та реалії

У деяких публікаціях можна натрапити на думку, що по дорозі до Почаєва Шевченко на кілька днів заїхав до Вишнівця.

Безперечно, це містечко могло б викликати інтерес у Кобзаря. Адже це родове гніздо князів Вишневецьких, які залишили помітний слід у історії не лише України, а й Польщі. Тут, судячи з усього, народився Дмитро Вишневецький, якого вважають засновником Запорізької Січі. Його часто ототожнюють з Байдою – героєм української народної пісні «В Цареградї, на риночку...».

Н. Орда. Вишнівець, руїни костелу

Н. Орда. Вишнівецький палац

Ще однією званою фігурою серед представників цього князівського роду був Ярема (Єремія) Вишневецький. В українській історіографії він трактувався як лютий ворог Богдана Хмельницького та запорізьких козаків. Саме Ярема в 1640 р. побудував у Вишнівці міцний кам'яний замок.

1720 р. за наказом останнього представника роду Вишневецьких, Михайла Сарватія, цей замок перебудували на палац. Тоді ж на місці старого саду заклали розкішний та багатий парк. Після смерті цього князя його володіння поділили спадкоємці. А Вишнівець перейшов до магнатської родини Мнішеків, з якими Вишневецькі мали родинні стосунки.

Нові власники переробили палац. Він був обставлений розкішними меблями та дорогими скульптурами. Тут існувала багата бібліотека, що нараховувала близько 15 тисяч книг.

На першому поверсі палацу розміщувалася велика картинна галерея із полотнами відомих майстрів. У палаці знаходився навіть театральний зал з оздобленими ложами й партером.

Навесні 1845 р., тобто за якихось півтора року перед подорожжю Шевченка на Волинь, Вишнівець відвідав Костомаров. Ці відвідини він детально описав у своїй «Автобіографії». «В то время, – читаємо там, – Вишневец принадлежал графу Мнишку... Замок составляет большое каменное здание в два этажа с заворотами. Я имел рекомендательное письмо к владельцу его, полученное мною от владельца Ровно, князя Любомирского. Первый предмет, поразивший меня при входе в сени замка, было несколько громадных картин, выставленных на стене и изображавших сцены из жизни нашего Самозванца. Тут было первое появление его у Мнишка, обручение с Мариною и, не помню еще, что-то; надобно было обратить особое внимание на эти картины, очевидно, старые и сняты с них копии, тем более что они совсем не те, какие хранятся в Оружейной палате и изображают сцены, происходящие в Москве. Граф Мнишек допустил нас к себе, принял довольно холодно и на просьбу мою осмотреть его замок

сказал, что там нет ничего любопытного; потом призвал служителя и, отдав ему ключи, велел вести нас по комнатах замка, но приказал не заводить нас в библиотеку, где, как он сказал, рукописи находятся в беспорядке. Это мне показалось очень прискорбным: я понял, что не увижу того, что меня особенно интересовало и побудило искать знакомства с польскими магнатами. Нас повели по комнатах...».

Далі Костомаров описує внутрішнє оздоблення палацу. Згадує про сад. Але характеризує його як «некрасив и запущен». Чималий інтерес у нього викликала Вознесенська церква, що знаходилася біля палацу. «Время, оставшееся до обеда, – пишет він, – я употребил на осмотр старой православной церкви, где погреблен Михаил Вишневецкий, последний из Вишневецких, умерший в православной вере: это был отец знаменитого Иеремии и муж Раины Могилянки, родственницы митрополита Петра Могилы и ревностной православной...».

Після огляду Вознесенської церкви Костомаров «отправился в другую церковь – каменную, обращенную из бывшего некогда иезуитского монастыря, где в склепе находится усыпальница князей Вишневецких со времени их обращения в католичество. Священник этой церкви сказал мне, что, поступивши на это место, он представлял архиерею, что с обращением костела в православную церковь нужно выбросить из склепа прах Иеремии Вишневецкого, заявившего себя жестоким фанатиком и непримиримым врагом православной веры и русского народа; но представление священника не было уважено и ему сделали замечание, что не следует трогать мертвых».

Варто зазначити, що заяви про поховання Яреми Вишневецького у Вишнівці не відповідають дійсності. Так, цей магнат заповідав поховати себе в своєму родовому місті. Однак, зважаючи на різні обставини, його прах так і не був похований. Останки князя ніби зберігаються в крипті, що міститься під костелом колишнього Святохрестського монастиря бернардинів на Лисій горі в Польщі.

Д. Шульц. Ярема Вишневецький

Граф Мнішек, запросивши Костомарова пообідати, завів з ним розмову про Богдана Хмельницького. Навіть показав йому портрет цього гетьмана, який знаходився в його палаці. Дав зрозуміти, що його ставлення до Хмельницького не є таким негативним, як у польських істориків. Ось це і все, що вдалося побачити й почути Костомарову у Вишнівці.

Ми навмисно навели значні уривки із «Автобіографії» Костомарова, бо вони можуть допомогти реконструювати деякі деталі перебування в цьому містечку Кобзаря.

Але тут необхідно дещо пояснити. Графом Мнішеком, про якого пише Костомаров, був Філіп Мнішек – відлюдкуватий польський аристократ, який часто «замикався в собі». Цю замкнутість і відлюдкуватість цілком можна пояснити. Адже в умовах тогочасної Росії він як поляк і римо-католик не мав змоги робити кар'єру на державній службі. Філіп вважав себе ображеним владою.

Власник Вишнівецького замку приділив Костомарову небагато уваги, не дозволив йому ознайомитися з бібліотекою. І якщо дав можливість оглянути палац, то лише через те, що гість мав рекомендацію від князя Любомирського – такого ж польського аристократа, як і Мнішек.

У «Автобіографії», де Костомаров пише про своє перебування у Вишнівці, на жаль, трапляються деякі неточності. Як уже зазначалося, тут не існувало поховання Яреми Вишневецького. Не було тут і єзуїтського монастиря. Можливо, Костомаров почув і передав якісь місцеві легенди, до яких поставився некритично.

Очевидно, перед поїздкою на Волинь Шевченко та Костомаров чимало спілкувалися. Він, певно, розповідав йому про свої екскурсії по історичних місцях Волині, про відвідання Острога, Гоші, Пересопниці, Межиричів, Тойкурів, Дерманя, Почаєва, Вишнівця, Кременця й Берестечка. Цілком можливо, що на ці місця Кобзар частково дивився очима Костомарова.

Шевченко у Вишнівці (якщо він там справді був) не міг розраховувати на теплий прийом. Граф Філіп Мнішек, який холодно й обережно поставився до Костомарова, певно, ще з більшою настороженістю зустрів Шевченка. Адже той приїхав як представник Київської археографічної комісії, діяльність якої мала антипольський підтекст.

Т. Шевченко. В натурному класі Академії художеств

Чи знав Філіп Мнішек про Шевченка як поета? Адже слава про поетичну музу Кобзаря гриміла в той час у Росії. Якщо знав, то це могло викликати хіба що ще більшу негоцію до нього, оскільки в ранніх творах Шевченка відчутними були антипольські й антикатолицькі ноти. Одні «Гайдамаки» чого вартували!

Проте, з іншого боку, Філіп Мнішек не міг відмовити Шевченку оглядати його палац. Як-не-як, той був офіційною особою, якій доручили вивчати старожитності. Мати якісь неприємності з владою графові не хотілося. Тому Шевченку могли дозволити побіжно ознайомитися із замком-палацом.

Особа Шевченка могла б викликати інтерес у одного із синів Філіпа, Анджея. Останній не лише цікавився живописом, а й сам був художником-аматором. Але, зрозуміло, ця гіпотеза ґрунтується виключно на здогадах.

Відчуваючи неприязнь з боку господаря палацу, Кобзар мусив шукати для себе духовну віддушину. Можливо, такою для нього стало спілкування з Федором Миколайовичем Кружилкою – конюхом графських стаєнь.

Кружилка любив розповідати про свої зустрічі з Шевченком. Від нього, тоді вже вісімдесятилітнього чоловіка, Василь Щурат 25 травня 1905 р. записав деякі свідчення. Вони були опубліковані дослідником у 1914 р. й фактично є єдиним джерелом, яке дає підстави говорити про перебування Шевченка у Вишнівці.

«Переходячи до старого театрального залу, – писав учений, описуючи свої відвідини Вишнівецького замку, – Кружилка, раптом звертаючись до мене, спитав:

– А за Шевченка чували?

– Або що?

– Бо тут він був. Кілька днів був. Це зал, де він було, як не малює, то щось пише. За щось таке його арештували. Повідали, сам цар його боявся, його пісні.

– Коли ж це було?

– Цього вже не згадаю. Але я ще молодий був. Та не раз і балакав з ним. А ви з Австрії? То тут зараз за границею – Підкамінь, знаєте? Отож він мені раз каже: якби там у Підкамені побути часок. А я гадаю, що на відпуст захотілось піти, і питаю: «Чи ви чували, чого то назвали

Підкамінь?» І кажу йому, як нечистий взяв каменюку та ніс на кляштор, щоб його придушити, але когут запіяв, і не вдалось. А він засміявся і каже: «То не так було, Федоре, це чортяка нашого брата мав тим каменем там придушити – і придушив. От і Підкамінь!»

Як своєрідне доповнення до цих спогадів дослідники подають свідчення внука Федора Кружилки, Павла Петровича, який ніби передавав слова свого діда:

«Шевченка я звав тільки Тарасом. Він був привітним, ширим, не гордував простими людьми. Кожного разу, як приходив до нашої хати, то приносив гостинця – кавуна. Любив послухати легенди про Хмельницького, Кривоноса і козаків, а вечорами не міг наслухатись пісень. Їх було так багато і були вони такі задушевні, що він не встигав всіх записати. В них стомлені і згорьовані люди виспівували все: і горе, і радість, і надію на краще майбутнє для дітей своїх».

Наскільки можна довіряти цим спогадам? Адже записувалися вони з уст восьмидесятилітньої людини, яка згадувала про те, що було шістьдесят років тому. А деякі з них передав його внук. Чи не було тут намагання підняти свою значущість, похвалитися (мовляв, я самого Шевченка знав і називав його Тарасом)?

Особливо недовіру викликають свідчення внука Федора Кружилки. Тут змальований типовий «лубочно-іконний» образ Кобзаря, який був поширений у радянській літературі. Шевченко представлений таким собі народником, який ходить у гості до простих людей, де слухає легенди про козаків та народні пісні. Ці свідчення Павла Кружилки записувалися під час 1-ї та 2-ї Шевченківських наукових експедицій Київського державного університету в 60-х рр. ХХ ст. Відповідно, й Павло Кружилка, і ті, хто записував його свідчення, намагалися пристосувати їх під «канонічний» на той час образ Шевченка.

І все ж спогади самого Федора Кружилки, записані Щуратом, є переконливими і не є стереотипізованими. Автентична інформація цих спогадів зводиться до кількох моментів.

По-перше, Шевченко був у Вишнівці, відвідав князівський палац, постійно тут щось малював і писав. Важливими є слова Кружилки про Шевченка: «Як не малює, то щось пише». Так себе поводить лише справді творча особистість. І подібна поведінка викликає певне здивування в інших «простих» людей. На таку поведінку, як правило, звертають увагу. Тому саме це Кружилка помітив у Шевченка.

По-друге, Шевченко безпосередньо спілкувався з Кружилкою. Це, як зазначалося вище, могло стати для Кобзаря духовною віддушиною, оскільки його стосунки з графом Філіпом Мнішеком, певно, не були приемними. Не виключено, Шевченко в цьому спілкуванні мав на меті й певну вигоду. Він міг сподіватися, що графський конюх відвезе його у Підкамінь, натякнувши на це. Але Кружилка не зрозумів чи зробив вигляд, що не розуміє.

По-третє, достатньо переконливою є розмова між Шевченком та Кружилкою про Підкамінь. Певно, така справді відбулася й запам'яталася графському конюху.

Тут треба дещо пояснити. Підкамінь – українське містечко, що знаходилося на території Австрії під самим російсько-австрійським кордоном. Його можна було побачити з Почаївської гори. На акварелі Шевченка «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври» у глибині простежуються контури Підкаменя.

Місцеві жителі з Почаєва, Вишнівця та його околиць без особливих труднощів ходили в Підкамінь на ярмарок і богомілья. Адже не минуло й десяти років, як на Волині насильно ліквідували унію. І багато хто з волинян, таємно дотримуючись уніатської віри, йшли молитися в Підкамінь, де залишалася уніатська церква, а також існував римо-католицький домініканський монастир. Своєю чергою, жителі Підкаменя відвідували Волинь, зокрема Почаїв. Про це писав Костомаров, розповідаючи про своє перебування в Почаєві. У Шевченка могло з'явитися бажання відвідати Підкамінь хоч на «часок», подивитися, як живуть його одноплемінники за кордоном.

Цікаво глянути, як, за спогадами Кружилки, Кобзар переінтерпретував легенду про Підкамінь. Подана вона

була Кружилкою в католицькому дусі. Мовляв, нечистий хотів придавити каменем католицький монастир у цьому селі. Та це йому не вдалося. Шевченко ж сміливо переінакшує цю легенду. Чортяка мав придушити каменем «нашого брата» (очевидно, українського селянина) і придушив. У цій переінтерпретації відчувається сумний Кобзаревий гумор.

Скелястий велетень у смт. Підкамінь

Про Вишнівець Шевченко ніде не пише у своїх творах. Є, шоправда, в нього згадки про представників князівського роду Вишневецьких. Так, у повісті «Музикант» герой вирушає в Лубни «осмотреть и посмотреть на монастырь, воздвигнутый набожною матерью Еремии Вишневецкого-Корибута». У цьому випадку мається на увазі Раїна Могилянка. В іншій повісті, «Близнець», оповідається легенда, поширена на Полтавщині. Ніби «дочери лютого Еремии Вишневецкого-Корибута снился сон, что она была в Раю и ее оттуда вывели ангелы, говоря, что если она своим коштом выстроит храм Божий в добрах своих близ города Лубен, то поселится уже на веки вечные в Раю».

Раїна Могілянка

Насправді ж монастир у Лубнах заснувала не дочка, а матір Яреми Вишневецького, як про це написано в «Музиканті», та й у цього князя не було дочки; після себе він лишив лише спадкоємця-сина. Ці дві згадки, де фігурують представники родини Вишневецьких, пов'язані з Полтавищиною і не стосуються Вишнівця.

Очевидно, в цьому містечку Кобзар не знайшов чогось вартого уваги. Також воно не належало до його міфопоетичного простору. Все це разом узятє й пояснює мовчання Шевченка про Вишнівець.

Виникає питання, коли ж усе-таки Кобзар був тут. Думка, ніби він у Вишнівці побував до відвідання Почаєва, побудована на дуже довільних доказах. Мовляв, Шевченко, їдучи з Кам'янка-Подільського безпосередньо в Почаїв, мусив спочатку заїхати у Вишнівець. Саме так пролягала тоді дорога.

Але немає ніяких доказів, ніби таким шляхом їхав Шевченко. Більш вірогідною (про це вже писалося) є версія, що з Кам'янка Кобзар подався на Житомир, а вже звідти поїхав до Почаєва. Коли він вибрав такий шлях, то не було ніякого сенсу їхати через Вишнівець. Також, судячи з документальних свідчень, які ми подавали вище, Шевченко у середині жовтня міг бути в Житомирі, а 20 жовтня вже знаходився в Почаєві. На дорогу з Житомира мусив був затратити кілька днів. Тому є сумніви, чи в нього тоді знайшовся час відвідати Вишнівець.

На нашу думку, Кобзар побував у цьому містечку після відвідання Почаєва. На користь цього свідчать й вищенаведені спогади Федора Кружилки. Зокрема, в них зазначається, ніби Шевченко хотів поїхати в Підкамінь і натякав на це графському конюху. Але ж це містечко знаходилося поряд з Почаєвом, а не Вишнівцем. Про нього Шевченко міг почути саме в Почаєві. Щобільше, як ми вже підкресливали, з Почаївської гори він бачив Підкамінь і навіть намалював його контури на одній зі своїх акварелей.

З Почаєва на Вишнівець півтора року тому їхав Костомаров. Шевченко, ймовірно, користувався його порадами й повторював маршрути свого друга.

Але як би не було, ми дотримуємося погляду, що Шевченко все-таки навідався до Вишнівця. І сталося це десь у жовтні 1846 р., швидше, наприкінці цього місяця.

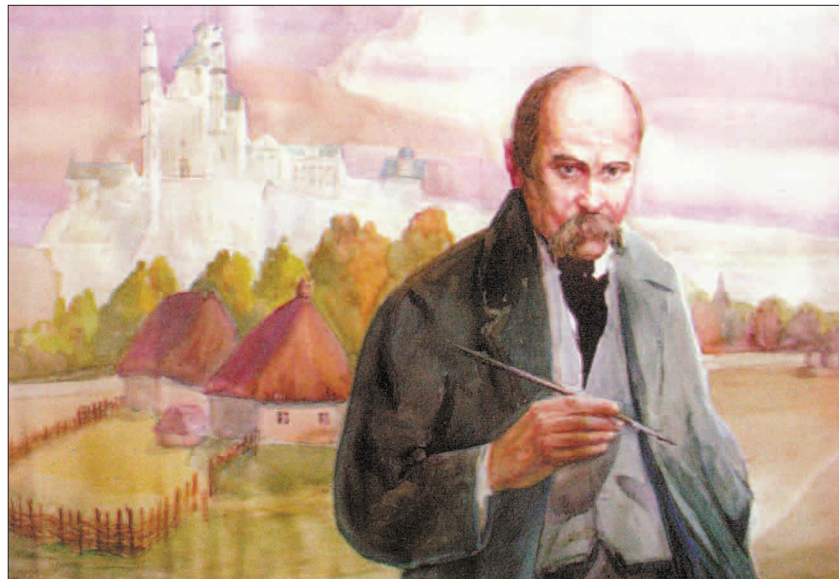

Почаївська лавра у сприйнятті Шевченка

Уже зазначалося, що основною метою подорожі Кобзаря на Поділля та Волинь було відвідання Почаївської лаври й замальовка її видів. Про це йшлося й у відповідному розпорядженні генерал-губернатора Бібікова. Та й самому Шевченку хотілося побачити знаменитий монастир, куди ходили на прощу навіть його земляки.

Якими були Почаїв та Почаївська лавра в той час?

Сам Почаїв, невелике волинське містечко, входив до складу Кременецького повіту. Нараховував він до тисячі жителів, з яких майже половину становили євреї. Така ситуація була характерною для волинських містечок.

В. Купецький. Т. Г. Шевченко у Почаєві

Адже губернія входила в т. зв. «зону осілости», де дозволялося селитися сповідникам юдаїзму. Останні, як правило, концентрувалися в містах та містечках, займаючись переважно торгівлею й ремеслом.

Життя Почаєва значною мірою визначалося існуванням лаври. Вона і в буквальному, й переносному значенні піднімалася над містечком.

Почаїв тоді (і не лише тоді) був місцем різючих контрастів. Багата, пишна лавра явно дисгармоніювала з убогими хатинками, які тулилися біля неї. Чимало мешканців міста жило з того, що обслуговували чернечу обитель, а також численних паломників, що прибували сюди.

Сама ж лавра мала у той час славу найбільшої православної святині Волині. Також це був один із найзначніших православних осередків українських земель.

Перша згадка про село Почаїв датується 1450 р. Спочатку воно належало Кременецькому замку, а потім шляхтичам Гойським.

Можна натрапити на думку, ніби перша історично задокументована згадка про Почаївський монастир датується 1527 р. Це грамота польського короля Сигізмунда I кременецькому старості Якову Монтовичу, в якій зазначається, щоб він не втручався у справи почаївських землевласників Гойських і щоб під час свята Успіння Пресвятої Богородиці в Почаєві не брав податків з людей, які привозять на продаж продукти. Зважаючи на цей документ, можемо підсумувати, що в той час у Почаєві існувала Успенська церква, а на її храмове свято в селі відбувалися торги. Власне, мова про монастир у цьому документі не велася.

Реальна історія Почаївського монастиря починається не раніше кінця XVI ст. Власниця Почаєва Анна Тиховна Гойська, вдова луцького судді, 14 листопада 1597 р. фундувала тут монастир, надавши відповідну грамоту. В ній говорилося: «Маючи от давных часов в маестности моей при селе Почаеве церковь каменную заложеня Успенія Святоє Пречистое Богоматере, при которой Церкви иж бы уставичная хвала Божія была, умыслила есми Монастырь збудовати и его фундовати». Подарувала вона також монастирю 10 волок орної землі (понад 200 гектарів), сінокоси й ліси. На користь монастиря землевласниця виділяла щорічно певну суму грошей і десяту частину урожаю.

Відповідно до легендарної традиції, 1597 р. за наказом Анни Гойської до Почаєва була перенесена ікона Богородиці, яка вважалася чудотворною. Перед нею ніби зцілювався сліпонароджений брат Анни. Зараз ця ікона є головною святинею лаври.

Ганна Гойська

Чудесне з'явлення Божої матері на горі Почаївській у 1240 році

Л. Долинський. Зцілення сліпонародженого Пилипа, брата Г. Гойської за молитви перед іконою Божої Матері

Л. Долинський. Перенесення Чудотворної ікони з замку Г. Гойської на гору Почаївську

Л. Долинський. Притча про монаха, убитого татарами

Л. Долинський. Притча про Андрія Фірлея, онука Г. Гойської, який пограбував Почаївський монастир

*Притча про захист Цариці Небесної
Почаївського монастиря від нападу турків*

*Притча про почаївського монаха, перенесеного
з турецького полону в монастир*

*Л. Долинський. Притча про спасіння юнака,
який упав у криницю*

*Л. Долинський. Притча про чоловіка та жінку
із Жолкви та спасіння їхньої дитини*

*Л. Долинський. Притча про графа М.Потоцького
та його слугу*

Наскільки ця легенда відповідає реаліям – судити складно. Принаймні жодних історичних документів про цю подію не збереглося. Швидше за все, вона по-своєму на міфологічному рівні відобразила факт заснування монастиря.

Велику роль у становленні Почаївської обителі відіграв Іов Залізо (?-1651 рр.). Вважається, ніби 1582 р. він став ігуменом Дубенського чеснохресного монастиря, який знаходився під опікою князя Василя-Костянтина Острозького. На цій посаді Іов перебував близько 20 років. Десь на початку XVII ст. Іов начебто покинув Дубно й оселився на Почаївській горі. Що було причиною цього, можна лише здогадуватися. Не виключено, що між ним та князем виникли якісь непорозуміння. Правда, в дослідників щодо дубенського періоду Іова Почаївського існують питання й чималі сумніви.

Певно, маючи досвід монастирського управління, Іов зорганізував у Почаєві спільножительний монастир, запровадивши в ньому статут чернечого життя Федора Студита. Йому довелося зустрітися з чималими труднощами. Після смерті Анни Гойської власником Почаєва став її внук Андрій Фирлей – сповідник протестантизму. Між ним та ченцями Почаївської обителі виник конфлікт, що, судячи з усього, мав майновий характер. Подібні конфлікти тоді були частими. Адже монастирі були не просто релігійними осередками, а й прибутковими господарськими структурами.

Власне, конфлікт полягав у тому, що Фирлей 19 червня 1623 р. послав свого слугу Григорія Козинського з воїнами в Почаївський монастир, аби вони пограбували його. Нападники забрали ікону, а також церковні цінності – золото, срібло, коштовні камені, дорогий одяг. Щоправда, пізніше Фирлей повернув ікону монастирю.

Чудотворна ікона Почаївської Богородиці

Преподобний Іов Почаївський. Ікона

*Храм св. Трійці на горі Почаївській,
який побудували Федір і Єва Домашевські*

Часто цей конфлікт подається як міжконфесійний: власник-протестант проти православних ченців. Звісно, різниця в конфесійній приналежності певною мірою позначилася. Але заради справедливості варто зауважити, що такі ж конфлікти виникали тоді й між православними шляхтичами та ченцями православних монастирів. Також трапляються відомості й про напади на ці монастирі українських селян, які, звісно, були православними за віровизнанням. Так, селянські повстанські загони у 1648 р. розгромили Почаївський монастир, забравши собі його майно, худобу та хліб. У цій ситуації, як не парадоксально, захисником монастиря став князь Ярема Вишневецький, якого православні представляють як свого лютого ворога. У липні 1651 р. цей князь видав монастиреві охоронний універсал і взяв його під захист польського війська.

Ікона Почаївської Божої Матері

Іову Залізу вдалося не лише вистояти в цих конфліктах, а й суттєво розбудувати монастир. Він знайшов багатих українських землевласників, які жертвували на обитель. Були це православні шляхетські родини Ушківських, Долинських, Куликовських, Жабокрицьких, Пузин, Малинських, Сташкевичів, Ясногірських та інших. Серед них варто виділити Федора та Єву Домашевських, власників села Бережці під Почаєвом. Вони дали на монастир великі грошові пожертви. Завдяки їм на Почаївській горі побудували в 1649 р. Троїцьку церкву, куди перенесли чудотворну ікону Богородиці.

До того ж часу належать початки формування почаївського Борогодичного культу. Набуває поширення легенда, що маленьке джерельце на Почаївській горі – це залишок стопи Божої Матері. Того ж 1649 р. над цим джерельцем було споруджене укриття. У 1665 р. у львівській друкарні Тимофія Сльозки побачила світ робота Іоанікія Галятовського «Небо нове з новими звіздами...» У ній натрапляємо на розповідь, яка загалом носить легендарний характер:

«Іоан Босий з села Почаєва виділ на скалі Пречистую Богородицю. Перед нею стоял законник (чернець), котрий в скалі мешкав і повідав тому Іоану Босому і хлоп'ятам з села Почаєва пасучим овци на горі близько тоєї скали, же Пречистая Богородица стояла на тій скалі, которой там стопа есть вирита і завше ся в той стопі вода чистая знайдуєт, которую розмаїтїї хвороби улічаються.

На той скалі церков знаменитая мурованая і при церкві монастир знаменитий, муром в коло обведений».

Ще одним важливим моментом у формуванні культу Почаївської Богоматері стала легендарна оповідь про захист нею обителі від нападу турків у липні 1675 р. Згідно з цією оповіддю, Іов Залізо, який на той час уже помер і був канонізований, з'явився з Богородицею над Троїцькою церквою. Мати Божа вертала стріли й кулі, що турки пускали на монастир. Вражені нападники перелякалися й покинули Почаїв.

Ця легендарна подія знайшла відображення в піснях «Ой зійшла зоря вечорова...», «Пасли пастирі вівці на

горі...» та інших зразках української релігійної народної лірики.

З часом з'явилися й інші легенди про Почаївську Божу Матір.

Зрозуміло, зростанню релігійного авторитету монастиря посприяла й канонізація в 1659 р. київським митрополитом Діонісієм Балабаном Іова Заліза.

Отже, монастир отримав свого святого, сформувалися відповідні легенди про покровительство над монастирем Матері Божої. Він почав розглядатися як святе місце.

Проте це не значить, що ця обитель у XVII ст. користувалася особливою популярністю. То був монастир «місцевого значення». Таких на українських землях тоді було чимало. Принаймні на Волині в той час існували більш відомі монастирі. Наприклад, Дерманський, який був заснований у XV ст., а на початку XVII ст. перетворився в один із найбільших релігійно-культурних осередків України.

Надзвичайно популярним Почаївський монастир стає у XVIII ст. І пов'язано це, на перший погляд, із досить прозаїчними речами. Десь на початку цього століття обитель перейшла до рук греко-католиків. Називаються різні дати цієї події – 1712 чи 1713 і 1721 рр.

Власниками монастиря стали ченці-василіани. Сталося це 1739 р. Маючи уже значні традиції організації монастирського життя, вони швидко перетворили обитель не лише у потужний релігійний, а й фінансово-господарський та культурно-освітній осередок.

Монастир мав значні земельні володіння, тут були створені різні майстерні. Уміле господарювання, а також пожертвування визначали фінансову могутність монастиря, який фактично взяв на себе функції банку, надаючи грошові позики.

При монастирі діяла школа (новіціат), в якій проходили підготовку ченці. До послуг ченців та новіціїв була багата бібліотека.

Особливо відомою стала Почаївська друкарня, видання якої поширювалися по всій Україні. Першою значною книгою, виданою у друкарні почаївських ченців-василіан, був «Службник» 1735 р. Відомими друками стали збірник

ораторської й повчальної прози «Народовішаніє» (видання 1756, 1768, 1778 рр.) та «Богогласник» (1790 р.), що складався з віршів і пісень релігійного характеру. Показово, що низка книг вийшла мовою, близької до розмовної української. Так, у «Богогласнику» більшість творів, 214 одиниць, надруковані українською розмовною мовою або мовою церковнослов'янською в українській редакції.

Розквіт Почаївської монастирської друкарні припав на 1772–1795 рр. Саме тоді вийшло найбільше почаївських видань. Після того, як монастир опинився на території царської Росії, його видавнича діяльність згортається. Хоча друкарня й далі продовжувала функціонувати. За сто років свого існування в «уніатський період» тут було надруковано близько 200 книг (дехто вважає – близько 300). У цей час це був один із найбільших видавничих осередків України.

У другій половині XVIII ст. споруджується архітектурний ансамбль Почаївського монастиря, який і сьогодні визначає обличчя цієї обителі. Здійснено це було за значної фінансової підтримки графа Миколи Потоцького, відомого на той час мецената. Наприклад, він став покровителем такого талановитого скульптора, як Іоан-Георгій Пінзель. За його сприяння у 1771–1783 рр. був споруджений Успенський собор Почаївського монастиря за проектом Готфріда Гофмана. Ця велетенська споруда, яка височіє над Почаївською горою заввишки 60 метрів і гармонійно вписується у довкілля, є видатною пам'яткою пізнього бароко. Також Потоцький виділив кошти на урочистості з приводу коронування ікони Почаївської Богоматері, яке відбулося 8 вересня 1773 р. Тоді католицька церква з папою Климентом XIV визнала святість і чудодійність цієї ікони. Сам же граф Потоцький перейшов з римо-католицького віровизнання на греко-католицьке й закінчив своє життя в Почаївському монастирі.

Після того, коли волинські землі, в т.ч. й Почаїв, опинилися в складі царської Росії, тут розпочався тиск і наступ на греко-католицьку церкву. Розроблялися також плани, як відібрати монастир у василіан і передати його православному. Приводом для цього стало польське повстання 1830–1831 рр. Почаївських ченців-василіан звинуватили в тому, що вони підтримали повстанців.

С. Яблонський (?). Микола Потоцький.
1764 р. Полотно, олія

Їх силоміць виселили, а монастирські приміщення перейшли до православних. Бажаючи закріпити православ'я на західних форпостах імперії, синод Російської православної церкви 13 жовтня 1833 р. представив імператорові Миколі I доповідь, у якій пропонувалося присвоїти Почаївському монастирю звання лаври і поставити її на четверте місце після тогочасних трьох лавр. До речі, цей монастир почав називатися лаврою саме за уніатських часів. Принаймні так він іменувався в деяких почаївських виданнях XVIII ст.

Микола I підтвердив доповідь синоду щодо присвоєння Почаївському монастирю звання лаври. І Почаїв став офіційно вважатися одним із найбільших монастирських центрів Російської імперії.

Коли Костомаров та Шевченко відвідали Почаївську лавру, тут ще зберігалось чимало «пережитків уніатства». Про це розповідає Костомаров у «Автобіографії», описуючи свою подорож до цієї святині. Дозволимо собі подати цей уривок повністю, оскільки він дає уявлення як про Почаївський монастир, так і про його сприйняття освіченими людьми того часу.

«К вечеру, – писав Костомаров, – мы прибыли в Почаев, остановились в жидовском постоялом дворе и отправились к архимандриту. Архимандрит был веселый, радушный старик; некогда он занимал место протоиерея в Каневе и, овдовевши, поступил в монашество. С первого раза он разговорился о местной старине, о постройке Почаевской обители, воздвигнутой старостою каневским Потоцким, известным безобразником и забиякою. По рассказу архимандрита, Потоцкий однажды ехал по горе в виду Почаева, видневшегося издали, вдруг кучер его, по неосторожности, перевернул экипаж. Рассерженный пан приказал кучеру остановиться, взял ружье и хотел стрелять в него; кучер в ужасе обратился к видневшемуся монастырю и начал просить спасения у Почаевской Божией Матери. Пан спустил курок, сделалась осечка; пан снова взвел курок, спустил его – в другой раз осечка. Это поразило буйного пана; он бросил ружье и начал у кучера допрашивать, кто такая эта Почаевская Богородица, которую он призвал. Пан мало занимался предметами благочестия, а поэтому не имел по-

нятия о чудотворной иконе, существовавшей в монастыре, находившемся недалеко от него. Когда кучер, чудесно избавленный от смерти, сказал ему все, что знал и насколько умел, пан пришел в задумчивость. Внезапно пробудилась в нем совесть, начал он скорбеть о множестве совершенных им в жизни безчинств и злодеяний, явилась склонность к покаянию. Он велел везти себя в Почаевский монастырь и поклонился чудотворной иконе. С тех пор чувство раскаяния овладело им более и более; гнусною показалась ему протекшая жизнь и он принял намерение окончить ее где-нибудь в монастыре; он чтобы испытать, в какой монастырь укажет ему идти высший промысел, он нарядился нищим и в таком виде посетил несколько католических монастырей. Везде его принимали дурно, ограничиваясь ничтожным подаванием; но когда он явился в Почаевский униатский монастырь, бывший беднее других, там его приняли радушно, накормили, напоили, дали приют для ночлега. Потоцкий счел это небесным указанием и через несколько недель прибыл туда, только уже не в нищенском платье, а в великолепной карете, и принес большую сумму на построение каменного храма, того самого, который существует до сих пор. Здесь он и поселился в качестве послушника, произвольно смирял себя, исполнял черные работы, но иногда невольно выказывал и прежние панские замашки; так, например, подметая коридоры келий, он будил к заутрени монахов, и чуть только заметит в ком-нибудь ленность, того потянет по спине метлою. Здесь он умер и был погреблен в церкви; тело его, долго оставаясь нетленным, показывалось богомольцам, одетое в польский кунтуш и обутое в огромных сапогах. После обращения монастыря в православие, это тело повелено схоронить и не показывать никому, чтобы народ не признавал его святынею.

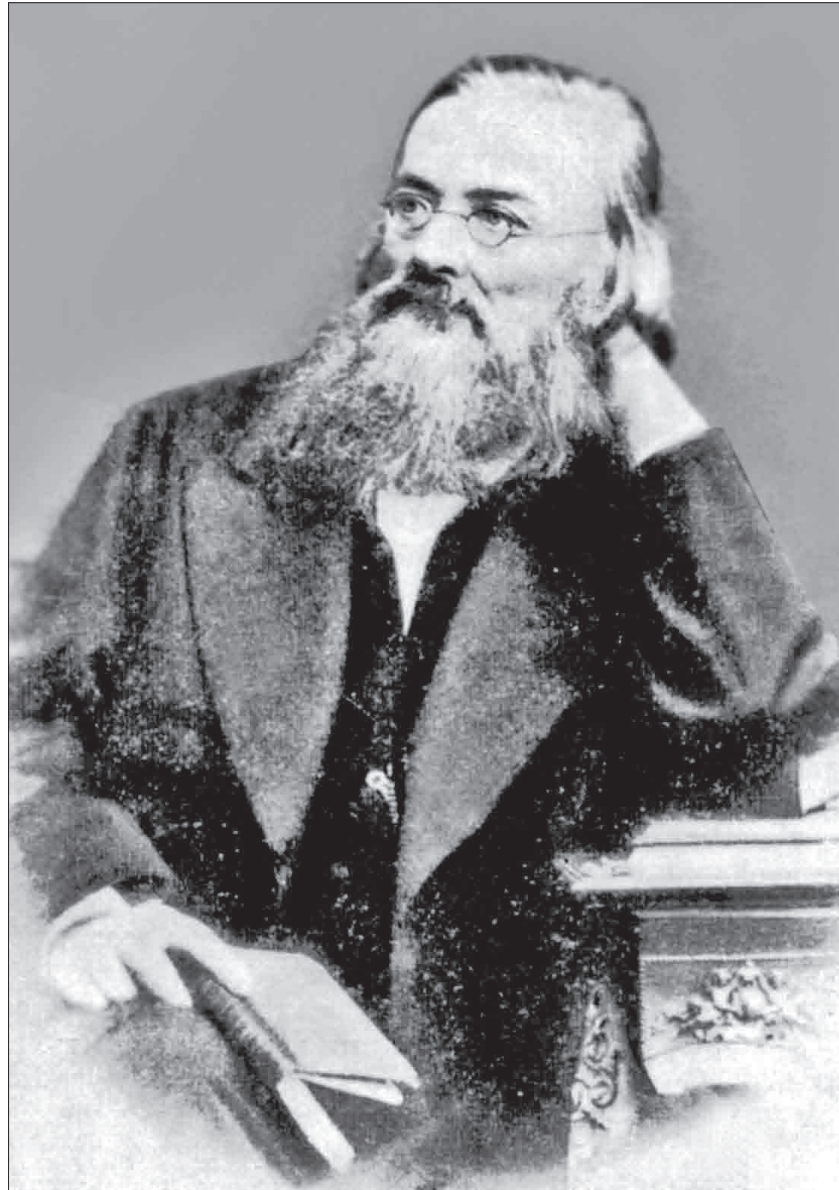
Архимандрит приглашал нас прибыть ночью к богослужению, а после обедни разговляться вместе с братиею в трапезе. В полночь мы отправились в церковь и прослушали пасхальную заутреню. Напев в Почаевском монастыре показался мне отличным от обыкновенного русского, он был особенно веселым и напоминал мне мотивы экоссеса, знакомые с детства (мається на увазі шотландський народний танець

– П. К.). Церковь почаевская – одна из просторнейших, какие я видел в России, – сохранила сильные следы прежнего католичества. За низеньким иконостасом, приделанным по присоединению к православию, виднелся высокий католический иконостас; по другую сторону престола, у капитальной стены, во многих местах у столбов стояли альтанки, употребляемые католиками и униатами для тихой обедни и никак не мыслимые в православном храме, так как они были обращены не на восток и самый престол примыкался прямо к стене, а вместо образов были скульптурные вещи; на хорах оставался еще большой орган, хотя совершенно без употребления. После обедни, вслед за архимандритом, мы пошли в обширную залу с накрытыми столами, на которых были расставлены пасхальные снеди, но без мясных кушаньев. После хорового пения «Христос воскрес» все принялись закусывать, а потом тут же начался обед, несмотря на то, что было время только солнечного восхождения. Обед состоял из двух рыбных кушаньев и сливочного крема; я заметил, что братия, которой я насчитал восемнадцать человек, ничего не ела. После обеда архимандрит пригласил нас в келию, и там увидели мы расставленный на столе обильный запас всяких мясных кушаньев, колбас, поросят, индеек и множество бутылок с наливкой и вином. Архимандрит объяснил нам, что у них трапеза бывает только для приличия, а все они утешаются по кельям; при этом он объяснил, что в западном крае, где еще свежи униатские и католические обычаи, такое нарушение принятых в православном монашестве обычаев и терпится, и дозволяется. После того мы пробыли в монастыре трое суток и испытали большое гостеприимство и радушие от архимандрита и братии. В понедельник мы обедали у архимандрита в его келье и должны были отдать честь его повару, изготовившему очень вкусный мясной обед. Монахи, которых большая часть была из уроженцев великорусских губерний, зазывали нас поодиночке друг перед другом и старались угостить как можно обильнее, так что мы принуждены были отделяться от них. Я осмотрел монастырскую библиотеку, которая оказалась очень богатою старопечатными русскими книгами благочестивого содержания, но я не имел времени ознакомиться с ними подробнее.

В главной почаевской церкви показывают стопку Божией Матери; из этой стопки сочится вода; чтобы видеть эту стопку, надобно наклониться и вложить голову в отверстие, находящееся в стене ниши. По сведению, сообщенному архимандритом, этой воды насочится в день половину чайной ложки, иногда немного больше. А так как богомольцев приходит много и много желающих иметь эту воду, то мы, как говорит архимандрит, прибегаем к гомеопатическим растворениям и впускаем пол-ложечки чудотворной воды в целую кадь с обыкновенною простою водою. Предание говорит, что еще в то время, когда не существовало монастыря, в XIII веке, какие-то пастухи увидели на том месте, где теперь стопка, стоящую Божию Матерь. След ноги от изображения остался на земле и из него начала сочиться вода. Монастырь построен на скале, воды кругом близко нет, и появление воды в стопке признается удивительным делом. В большом коридоре, идущем от главной церкви, по стене написана история чудесного освобождения Почаева в 1672 году от турецкого нападения. Монастырь в то время еще был православным, игуменом там был Иов Зализо; турецкий паша сделал нашествие на польские пределы; множество соседней шляхты убежало в Почаевский монастырь, решаясь там давать отпор неприятелю, но осажденные стали терпеть недостаток съестного и в отчаянии решились выйти, вступить в бой с врагами и погибнуть в сече. Отец Иов служил последнюю обедню, приготавливая осажденных к их решительному подвигу. В эту самую минуту, когда он провозгласил «изрядней о пресвятей, пречистой и преблагословенней, славней Владычице нашей Богородице», на кресте монастырского храма явилось изображение Божией Матери: Она грозила рукою турецкому войску. Турки, по приказанию своего паша, пустили в изображение ядро, но это ядро обратилось назад и положило многих турок. Событие это произвело такой панический страх, что все турецкое войско убежало, а польское, ободрившись, стало его преследовать и нанесло ему поражение под Вишневецем. В том же монастыре показывают яму, вырубленную в скале, куда преподобный Иов иногда влезал, желая предаться уединенному богомыслию.

Микола Костомаров

Почаевский монастырь пользуется большим уважением не только у православных, но и у католиком и униатов. Я видел там множество пришельцев обоого пола из Галиции, заговаривал с ними и нашел, что у них наречие и говор ничем не отличаются от волынцев. Почаев лежит на границе Австрии. С монастырской террасы живописно виднеется Подкамень с католическим монастырем, находящимся уже в пределах Галиции».

Свою «Автобіографію» Костомаров писав значно пізніше відвідання Почаєва. Щось у його пам'яті могло й стертися, щось переінакшитися. Але ці спогади є достатньо яскравими.

У наведених свідченнях «Автобіографії» трапляються неточності. Важко сказати, чи Костомарову подали спотворену інформацію, чи то він сам перекрутив її. Так, чудесний порятунок Богоматір'ю Почаївської обителі відносять не до 1672 р., а до 1675 р. У той час ігуменом монастиря не міг бути Іов Залізо, оскільки, як уже зазначалося, задовго перед тим помер і навіть був канонізований.

У той час, коли приїздив Костомаров і, відповідно, Шевченко до лаври, тут архімандритом був Григорій (Микола Немоловський) – веселий, добродушний чоловік, який особливо не переймався релігійним благочестям. Про це свідчить як «Автобіографія» Костомарова, так і лист до О. Сементовського, написаний відразу після відвідання письменником Почаєва. Характеризуючи архімандрита Григорія, він пише: «Намісник малорос з-під Києва, говорить російською мовою і сипле анекдотами: людина найлюб'язніша й втілена доброзичливість».

Як бачимо зі свідчень Костомарова, ні архімандрит, ні його братія не дотримувалися суворих аскетичних правил. Навіть самі вони визнавали, що ведуть спосіб життя, який не зовсім відповідає монастирським приписам. Це пояснювалося «складністю» місцевих умов, де ще зберігалися залишки уніатства. Досить вільно поводитися ченці з водою, яка витікала зі стопи Божої Матері й вважалася священною. Вони розчиняли її у звичайній воді й давали богомольцям.

Н. Орда. Пochaїв

Архімандрит Григорій відносно об'єктивно подавав Костомарову й, сподіваємося, Шевченкові історію Пochaївської обителі. Основну увагу акцентував на особі Миколи Потоцького, який виділив значні кошти на розбудову монастиря.

Щодо чудес, пов'язаних із культом Пochaївської Богоматері, то про них розповідалося доволі прозаїчно. Принаймні набагато «приземленіше», ніж це ми зараз можемо почути під час екскурсій у Пochaївській лаврі чи прочитати в її виданнях.

Шевченко прибув до Пochaєва не пізніше 20 жовтня. Принаймні цим числом були датовані записи в його робочому альбомі народних пісень, зокрема «Гиля-гиля, сележень...», «Ой, пила, вихилила...», «Ой у саду, саду...», а також уривок сороміцької пісні «Ой швець коло мене...».

Можна особливо не сумніватися, що архімандрит Григорій зустрів його гостинно. Адже надавати Шевченку сприяння зобов'язували відповідні приписи світського й духовного начальства.

Існує версія, ніби Шевченка поселили в архієрейському будинку, де розміщували найповажніших гостей. Цей бу-

динок зображений на двох акварелях, намальованих Шевченком у Пochaєві.

Але більш вірогідною видається думка, що Кобзар поселився в новому, відкритому в липні 1846 р. будинку для прочан. Він розміщувався біля підніжжя пагорба при в'їзді до лаври. У ньому, окрім загальних номерів, були й окремі кімнати, одну із яких могли відвести Шевченку. Очевидно, з цього будинку він виконував акварель «Пochaївська лавра зі сходу».

Як свідчить колишній столяр Пochaївської лаври Іван Сидорович Станкевич, він ніби бачив у книзі для почесних гостей цього будинку власноручний підпис Шевченка і дописку «На храм 3 рубля серебром подаю».

Певно, в Шевченка все-таки був вибір – поселитися в архієрейському будинку чи будинку для прочан. Він вибрав друге. Можливо, щоб відчувати себе більш незалежно.

Шевченко мав зробити для Археографічної комісії малюнки Пochaївської лаври – передусім її зовнішній та внутрішній вигляд, а також вигляд з тераси на околиці. Для нього це не було складним завданням. Подібні роботи він неодноразово виконував.

У Пochaєві Шевченко намалював чотири акварелі, два ескізи і зробив начерк олівцем. Незважаючи на те, що це були нібито «технічні роботи», вони ще раз продемонстрували великий талант Шевченка, а також засвідчили, що наступив новий етап у його творчості як живописця.

Зараз усі чотири акварелі зберігаються в Національному музеї Шевченка в Києві.

На акварелі «Пochaївська лавра із півдня» дуже добре показані привабливі архітектурні риси лаврського комплексу. На тлі погожого осіннього неба чітко вималювані Успенський собор та споруди, що примикають до нього. Пожовклі каштани й рівна стрічка огорожі ніби зв'язують у єдине ціле цей величний ансамбль.

Як різючий контраст йому виступають дві убогі хатинки-мазанки на передньому плані. Кількома вмiлими штрихами художник створює відчуття запустіння, бідності чи навіть біди – похилений тин, розчинені ворота, опустіле подвір'я, засохле дерево. Здається, тут життя завмерло.

Це ніби підтверджує одинока фігура прочанина в довгому одязі на передньому плані. Він йде повз занедбані хати стежкою до лаври.

Доповненням до такого «соціального контрасту» є контраст кольорів. Яскраве й «легке» світло осіннього сонця контрастує з довгими холодними тінями.

Зовнішній вигляд монастирських приміщень також зображений на акварелі «Почаївська лавра зі сходу». Ця робота – щось середнє між пейзажем та жанровим малюнком. На цьому малюнку лаврський ансамбль не є домінуючим, він розміщується на задньому плані, слугує таким собі фоном при зображенні містечкової вулички.

На передньому плані, посеред вулиці на горбку, видніється дерев'яний хрест із зображенням розп'ятого Ісуса Христа. Хрест обнесений ажурною огорожею. Зліва ще один хрест. Але вже кам'яний, зі скісними кінцями, загрузлий у землю.

Майже паралельно біля хреста дві велетенські тополі, що похилилися під подувом сильного вітру. Вони разом із багрянницею на хресті, що тріпоче, створюють відчуття неспокою. Якась малопомітна суєтність відчувається в рухах кількох перехожих, що знаходяться на вулиці.

Чим далі углуб картини, тим, здавалося б, цей неспокій потроху зникає. Там на тлі блакитного неба видніються шпилі Успенського собору, які творять відчуття стабільності. Але ця стабільність якась оманлива. Здається, ще трошки і ці високі вежі опиняться в загальному коловороті.

Зберігся також ескіз цієї акварелі, де бачимо зображення основних частин ансамблю лаври. Щодо дерев'яного хреста й тополь, то, на відміну від акварелі, вони тут не затуляють лаврських приміщень.

Певно, у Шевченка було спочатку бажання відтворити цілісне зображення ансамблю лаври, а дерев'яний хрест на передньому плані посилив би релігійні акценти картини. Проте в ході роботи художник змінив свій задум. На першому плані опинилися хрест і тополі, які частково затулили величні лаврські споруди.

Надзвичайно цікавою аквареллю є робота «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври». На передньому плані ху-

джник зобразив частину тераси перед Успенським собором з фрагментом цього храму. Тут же дві масивні фігури ченців у високих клобуках, з рудими бородами.

Однак передній план у картині «губиться». Погляд глядача ніби «примагнічений» до силуету гори на задньому плані. Це галицький Підкамінь із домініканським католицьким монастирем, куди хотів поїхати Шевченко.

За горизонт «втікають» лінії горбистого рельєфу. Рух вглибину, десь у напрямку Підкаменя, підкреслено жестом руки одного із ченців, а також різким перспективним скороченням парапету тераси з низкою декоративних ліхтареподібних ваз. Цей рух посилюється чергуванням світлих і темних плям у зображенні ландшафту.

Ця акварель помітно відрізняється від інших пейзажів, написаних Шевченком у 1845–1846 рр. У «Вигляді на околиці...» посилюється інтенсивність кольорів, розширюється гама фарб. Завдячуючи зіставленню теплих та холодних тонів переходи між планами стають все більш складними.

Шевченко також намалював внутрішній вигляд Успенського собору Почаївської лаври. На цій акварелі м'яке сонячне світло падає згори вниз, зі сходу. Права стіна затемнена. Очевидно, цей малюнок Шевченко робив до обіду, коли собор був зачинений для прочан.

Собор майже безлюдний. Лише на передньому плані бачимо постать жінки, яка навколішки молиться до ікони Богородиці. Біля стін кілька фігур ченців. Також їхня невелика група зображені біля іконостасу. Всі вони, за винятком хіба що жінки, губляться у просторовій величі храму.

Зображення інтер'єру собору виконане у золотистих теплих тонах. Щоб зберегти цілісність цього зображення, Шевченко зробив стіни й арки чистими від розписів та орнаментів. Виділяються тільки ікони в різьблених рамах і капітелі пілястр. Як і на інших акварелях почаївського циклу, художник використовував холодний темно-синій колір, який контрастував із теплим золотим кольором.

Зберігся ескіз малюнка внутрішньої частини Успенського собору. Там лише накреслені основні елементи цього

приміщення. Зображення жінки й ченців на ескізі відсутні.

Шевченко часто намагався оживити свої пейзажі присутністю людей. Їхні зображення мали не лише декоративний характер. З їхньою допомогою художник виражав своє ставлення до зображуваних на картині об'єктів.

Як і на багатьох своїх полотнах, Шевченко в акварелях почаївського циклу вміло використовує світлотіні. У цьому випадку відчувається вплив Рембрандта, творами якого Шевченко захоплювався й певним чином наслідував їх. Але «український Рембрандт» пішов далі свого геніального попередника. Якщо для великого фламандця світлотінь могла існувати самостійно, ніби поза реальністю, то в Шевченка вона завжди мала реальну основу.

Діяльність Кобзаря в Почаєві не звелася лише до малювання Почаївської лаври. Тут він, як зазначалося, записав низку народних пісень. Вони мали жартівливий, жартівливо-ліричний і навіть сороміцький характер.

Перша «повнометражна» з них пісня була занотована в такій формі:

Гиля-гиля, селезень,
Гиля-гиля, білокрилий,
Ох ти, мой милий чорнобривий
Прибуди з ради аж до хати,
Щоб не чули отець, мати.

Селезню...

Ой на тому селезню
Жупан куций,
І сам селезень
Чорноусий.
Гиля-гиля, селезню.
Ой на тому селезню
Та панчішки,
Ой пристав селезень
Та до душечки.
Ой на тім селезню
Та черевички
І сам селезень
Та невеличкий.

Ой на тому селезню
Ковпак сивий,
Ой сам селезень
Чорнобривий.

У первісному варіанті третій рядок цієї пісні був записаний як «Ох мой милий чорнобривий». Але потім Шевченко виправив його.

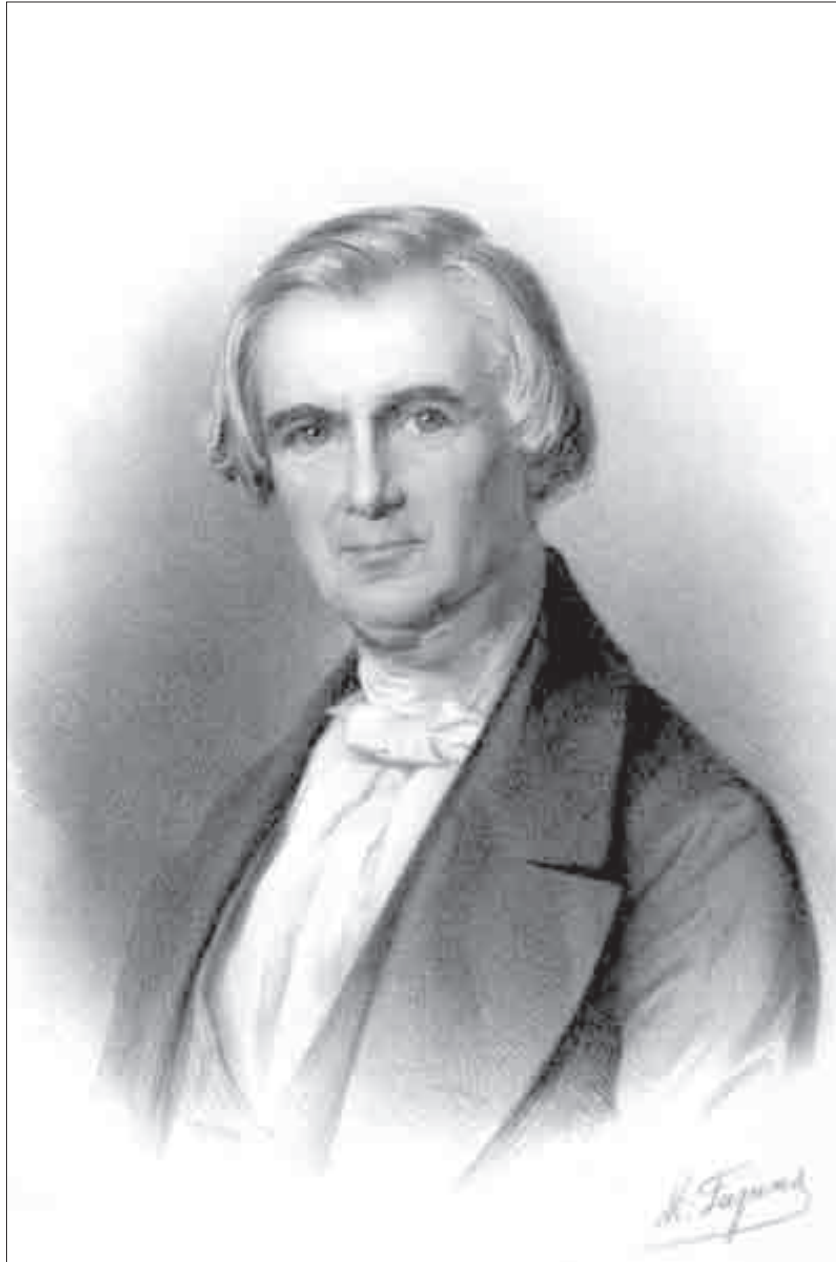
Після «Селезня» йшов запис, який, швидше, був куплетом якоїсь більш великої жартівливої пісні:

Ой, пила, вихилила,
Сама себе похвалила.
А я доброго роду.
П'ю горілку як воду.

Остання пісня, записана Шевченком у Почаєві, звучала так:

Ой у саду, саду
Гуляла кокошка,
Чорнявая, білявая,
Дзюбатая трошки,
Хотя я й дзюбата,
Таки ж бо я пишна.
Сватай мене, серце моє,
Я б за тебе вийшла.
Я б за тебе вийшла,
Я б тебе любила,
Ой я б тобі щосуботи
Кучерики змила...
Ой змила б я, змила.
Та ще й б розчісала,
Ой я б тебе, серце моє,
Ще й поцілувала.

У первинному варіанті пісні, записаного Шевченком, окрім її місця виглядали дещо інакше. Однак вони не змінювали змісту пісні. Не важко помітити, що первинний варіант видається більш волинським, а отже, й автентичним.

Кароль Ліпінський

Можливо, інтерес Шевченка до народних пісень, які побутували на Волині й, зокрема, були записані ним у Почаєві, певною мірою стосуються видатного польського композитора й скрипаля Кароля Ліпінського (1790–1861). Останній відомий своєю обробкою народних пісень із волинського краю. Рід Ліпінських володів маєтностями на Волині. А сам Кароль останні роки свого життя провів у маєтку Урлі (Вірлі) біля Почаєва. Шевченко згадує про цього композитора в повісті «Близнюки». Один із героїв твору «вынул из ящика скрипку, попробовал струны и, выйдя в большую светлицу, заиграл – сначала мелодию, а потом вариации Лепинского на известную червонорусскую песню:

Чи я така уродылась,
Чи без доли охрестилась».

Проте цілком можливо, що з творчістю цього композитора Кобзар міг ознайомитися пізніше, на засланні, коли познайомився з представниками польського революційного руху. Останні високо цінували творчість Ліпінського і могли звернути на неї увагу Шевченка.

Почаїв, без сумніву, справив значне враження на Кобзаря. Це містечко й далі фігурує в його творах. Так, героїня поеми «Петрусь» (1850) їде молитися Почаївській богоматері. Сюди ж прямує й герой повісті «Варнак» (1855–56).

Але тут постає питання, а яким це було враження – позитивне чи негативне. На жаль, аналіз діяльності Шевченка в Почаєві, а також післяпочаєвських його творів схиляє нас до думки, що воно радше було негативним.

Для Шевченка Почаїв був символом української релігійної традиції. Попри певне релігійне (точніше – конфесійне) вільнодумство, Кобзар належав до людей, які шанували традицію, вбачаючи в ній важливу цінність. Те, що Кобзар з повагою ставився до релігійних традицій як українського, так і інших народів, засвідчують не лише його поезії, а й картини та малюнки.

Проте, з іншого боку, в особі Шевченка маємо яскраво вираженого антиклерикала, який негативно оцінював діяльність Російської православної церкви. Це, наприклад,

чітко простежується у поемі «Кавказ», яка була написана менше ніж за рік перед його волинською подорожжю.

Кобзар бачив у православ'ї знаряддя в руках російського самодержавства. Не міг він не помітити, що основним завданням Почаївської лаври є насадження російського православ'я й, відповідно, русифікація волинського краю. Адже не даремно сюди були прислані ченці із російських губерній. Він не міг не бачити, що вони ведуть далеко не аскетичний спосіб життя. А то й займаються обманом. Це, зокрема, виражалося в тому, що вони давали просту воду богомольцям як воду зі стопи Божої Матері.

Така практика, як зазначалося вище, не пройшло повз увагу його друга Костомарова. Але Костомаров був людиною, що з великим пієтетом ставилася до православ'я. Тому він ладний був закрити очі на такі речі в діяльності почаївських ченців. Шевченко ж ковтнув повітря вільнодумного Петербурга. Він спілкувався з людьми неправославних віровизнань, дружив з ними. Тому такого пієтету, як Костомаров, перед православ'ям не мав. Щобільше, будучи емоційною людиною, яка боляче реагувала на будь-які прояви неправди, лицемірства, він не міг не відреагувати на те, що робили почаївські ченці.

Певний негативізм до духовенства Почаївської лаври прочитується в його акварелях. Так, на акварелі «Почаївська лавра із півдня» художник на передньому плані малює дві убогі хатинки, які різко контрастують із пишнотою монастирських приміщень на задньому плані. Сумнівів немає, що він симпатизує людям, які живуть у цих хатинках, а не в розкішних лаврських келіях.

Ще чіткіше цей негативізм виражений у акварелі «Почаївська лавра зі сходу». Тут багатим лаврським приміщенням ніби протиставляється намальований на передньому плані простий дерев'яний хрест із розп'яттям Ісуса Христа. Треба мати на увазі, що для Шевченка Ісус Христос – символ справедливості, правди, істини. Цей символ у своїх творах він постійно протиставляє офіційній церкві, яка забула «євангельську простоту». Подібне протиставлення на образному рівні якраз і маємо в акварелі «Почаївська лавра зі сходу».

А композиція акварелі «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври» побудована так, що глядач не концентрує увагу на зображеннях ченців. Самі ж їхні фігури не виражають смирення й аскетизму, а в їхніх жестах прочитується самовдоволеність, а то й владність.

Зображення ченців бачимо на акварелі «Собор Почаївської лаври». Тут вони подані в ролі таких собі бездіяльних статистів. Погляд глядача зупиняється не на цих фігурах, а на жінці, яка гаряче молиться перед іконою Божої Матері. Можна говорити про певну контрастність між зображеннями цієї жінки й ченців. Якщо перша є втіленням широї релігійності, то другі ніби демонструють релігійність удавану, неширу.

Про байдужість Кобзаря до тогочасної лаври, а то й про її неприйняття, засвідчують фольклорні студії Шевченка в Почаєві. Перед ним, працівником Київської археографічної комісії, ставилося завдання збирати народні оповіді, місцеві повісті, сказання та пісні. У Почаєві, звісно, мали поширення різні легенди про чудеса Почаївської Божої Матері, пісні про неї, також інші зразки релігійної лірики. Проте Шевченко на них не звернув уваги. Принаймні ні в його робочому альбомі, ні в післяпочаєвських творах не знаходимо жодних відголосків такого релігійного фольклору. Натомість, Шевченко в Почаєві записує жартівливі пісні, в яких присутня любовна тематика і які мають світський характер.

Узагальнюючи зазначене, можемо констатувати, що перебування Шевченка в Почаєві вплинуло на нього неоднозначно. З одного боку, місцевий монастир для Кобзаря був святиною традиційної української релігійності. І в цьому сенсі він його шанував. Але, з іншого боку, письменник не міг не бачити, що ця святиня перетворилася в інституцію російського офіційного православ'я зі всіма її вадами – формалізованою обрядовістю, сумнівною інтерпретацією біблійних текстів, ігноруванням церковних правил тощо. Звідси намагання Шевченка дистанціюватися від Почаївської лаври, певне її неприйняття та намагання протиставити лавру «народному», «простолюдному» Почаєву.

Ймовірні шляхи Шевченка на Волині

У нас немає ніяких достовірних фактів, які б стовідсотково свідчили про перебування Кобзаря в конкретних містах та селах Волинського краю, окрім Почаєва, а також губернського центру Житомира. Те, що написано про його волинську подорож, часто носить гіпотетичний характер й переважно ґрунтується на фрагментарних згадках, узятих із повістей Шевченка. І хоча ці повісті мають автобіографічний або частково автобіографічний характер, до таких згадок варто ставитися з певною долею обережності. Адже це художні твори, де автор давав волю фантазії. Хоча можна припустити, що згадки в повістях про Волинь, її міста та села – все це відгомони вражень від волинської подорожі.

Як зауважувалося вище, до Почаєва Шевченко, швидше за все, їхав із Житомира. У нього не було багато часу. Хотілося намалювати лавру, поки ще стояли погожі осінні дні. Тому Кобзар у дорозі особливо не затримувався на оглядини міст та сіл.

А. Бішбуа. Вид на Кременець. ХІХ століття

Після відвідання Почаївської лаври та замальовки її приміщень Шевченко міг вільніше розпоряджатися своїм часом. У приписі Житомирської консисторії, який подавався вище, допомогу Шевченкові у вивченні пам'яток старовини повинні були надавати благочинні міських церков Житомира й Кременця, Житомирського та Кременецького повітів, а також керівництво Волинської духовної семінарії та Почаївської лаври. Очевидно, Шевченко працював на теренах Житомирського й Кременецького повітів.

Щодо Кременецького повіту, то тут, окрім Почаєва, Кобзар міг відвідати Вишнівець і Кременець. Про Вишнівець уже зазначалося. Тому ми не будемо повертатися до цієї теми.

Хоча немає однозначних свідчень про перебування Шевченка в Кременці, думка про те, що він тут був, не викликає серйозних сумнівів. На її користь існує кілька опосередкованих підтверджень.

По-перше, із вищеподаного офіційного розпорядження Житомирської духовної консисторії випливало, що Шевченко мав би відвідати це місто. Адже посприяти йому повинен був не лише благочинний кременецьких міських православних церков, а й керівництво Волинської духовної семінарії. Остання в 1835 р. розмістилася в приміщенні колишнього монастиря єзуїтів у Кременці, де незадовго після ліквідації цього ордену знаходився славнозвісний Кременецький ліцей.

По-друге, згадка про Кременець зустрічається в повісті «Варнак». Там говориться, що герой цього твору, відвідавши Почаїв, подався до Кременця, подивився на «королеву Бону», тобто на гору, що височіє над Кременцем і яку жителі цього містечка часто іменують Боною. Він також оглянув приміщення католицького монастиря, де розміщувався Кременецький ліцей. Як зазначалося, тоді тут була Волинська духовна семінарія, яку Шевченко мав би відвідати.

По-третє, у творах Шевченка трапляються згадки про діячів, які були пов'язані з Кременцем та Кременецьким ліцеєм. Так, у повісті «Варнак» знаходимо панегіричну згадку про Тадеуша Чацького, завдяки старанням якого

й почав функціонувати Кременецький ліцей. Про одного із викладачів цього ліцею, польського історика Іоахіма Лелевеля Кобзар пише в повісті «Художник». У повісті «Прогулянка із задоволенням і не без моралі» згадується Тимко Падура – польсько-український поет. Також згадку про нього зустрічаємо у Щоденнику. Життя Падури було пов'язане з Кременцем. Тут він закінчив ліцей й написав низку творів українською мовою.

По-четверте, Кременець незадовго перед Шевченком відвідав Костомаров. Цілком імовірно, що той рекомендував Шевченку оглянути місто. При цьому цікаво відзначити, що послідовність огляду Кременця героєм повісті «Варнак» в основному збігається з тією послідовністю, з якою оглядав це місто Костомаров.

Тому є сенс, кажучи про відвідання Шевченком Кременця, звернутися до спогадів Костомарова. «Первым делом моим, – читаємо в «Автобіографії», – было взойти пешком на вершину крутой и высокой горы, где виднелся обвалившийся замок, приписываемый преданием королеве Бонне, жене короля Сигизмунда I. Восток был труден и утомителен. Достигши вершины, я увидел великолепное зрелище раскинутого у подножия города, а вдаль рассыпались разнообразные холмы горных вершин, покрытые лесом. Ко мне доносился звон колоколов в церквах, призывавших к вечерне. Ветер на горе был так силен, что едва можно было устоять на ногах. Я осматривал кратер колодца, как говорят местные жители, неимоверной глубины; по их словам, смельчаки пробовали спускаться в это отверстие в корзинах на цепях, доходили до такой глубины, что могли среди солнечного дня видеть звезды, но до дна не достигали. Издавна уже существовал обычай приходящим бросать в этот колодезь камни, чтобы соображать о глубине по времени долетаемого от падения звука. Не видно никакого следа сруба и трудно решить, был ли в самом деле это колодезь или же подземелье для тайника. Приступ на вершину горы более удобен в одном только месте, где существовал подъемный мост. Пространство, занимаемо замком, не очень велико и все изрыто буграми, обличающими былые строения.

Іоахім Лелевель

Бона Сфорца д'Арагона

В полуобвалившихся стенах и башнях устроены амбразуры для стрельбы с пушек и пищалей. Возвратившись с горы, я отправился осмотреть бывший Кременецкий лицей, обращенный в православную семинарию».

Отже, Костомаров оглянув у Кременці Замкову гору. Йому розповіли легенду, ніби розвалений замок на горі належав королеві Боні, жінці польського короля Сигізмунда I. Очевидно, ніхто його не ознайомив із справжньою історією цієї твердині. Насправді, королева Бона не мала безпосереднього стосунку до Кременця та розбудови його замку. Розбудовою займався віленський єпископ Ян, позашлюбний син короля Сигізмунда I. Після відвідання Замкової гори Костомаров вирішив оглянути ще й приміщення колишнього Кременецького лицю. При цьому навмисно відзначив, що воно зараз належить православної духовній семінарії.

Здавалось би, так само оглядає Кременець герой повісті «Варнак». «Возвращаясь из Почаева, – читаємо там, – я зашел в Кременец посмотреть на королеву Бону и на воздвигавшиеся в то время палаты, или кляштор, для Кременецкого лиця».

Незважаючи на певну сюжетну подібність цих текстів, між ними є відмінності. Так, Костомаров довго описує свої відвідини гори Бони й лише одним реченням згадує про огляд приміщень колишнього Кременецького лицю, що належали Волинській духовній семінарії.

У Шевченка інакше. Про оглядини Бони й приміщень лицю він говорить однією фразою. Говорячи про лицей, не звертає увагу на теперішнє перебування в його стінах духовної семінарії. Зате вказує, що в них був кляштор, власне, римо-католицький монастир.

Для Шевченка відвідання Кременецького лицю є більше значення, ніж огляд Бони. У Костомарова, радше, навпаки. Про те, що Кобзар високо цінував цю освітню інституцію, цікавився нею, засвідчує така фраза із повісті «Варнак»: «Мир праху твоему, благородный Чацкий! Ты любил мир и просвещение! Ты любил человека, как нам Христос его любит заповедал!»

Тадеуш Чацький

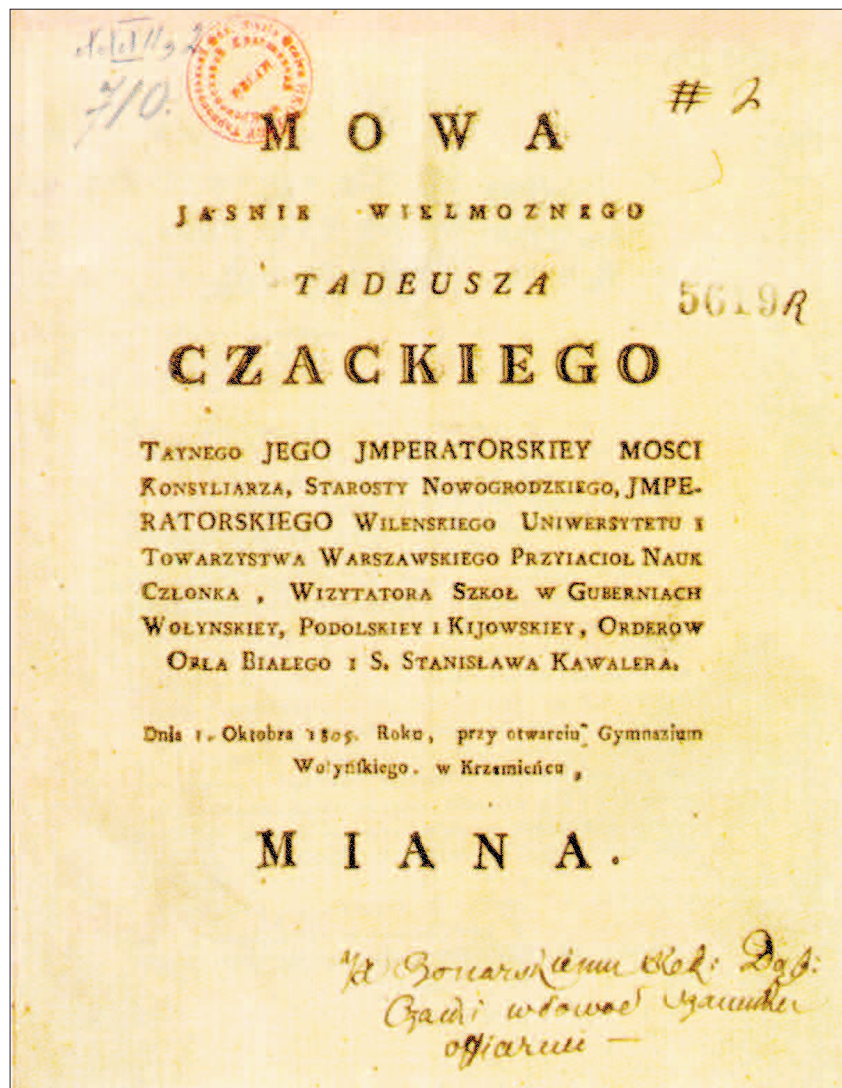

Хто такий Тадеуш Чацький (1765–1813)? Він належав до сполонізованих українських аристократів. Народився на Волині, у містечку Порицьку (зараз Павлівка), мав помістя на території цього краю. Належав до високоосвічених людей. Володів великою бібліотекою, яка складалася з близько 20 тисяч книг, серед яких було 8 508 стародруків, 1 558 рукописних томів. Також там зберігалося 146 258 різноманітних історичних документів. Чацький вивчав історію, право, економіку й сільське господарство Польщі. Запропонував польському сеймові декілька проектів господарських реформ. Був одним із організаторів Товариства аматорів наук у Варшаві (1800) та Комерційного товариства (1803).

Чацькому належить низка творів історичного, економічного й правничого характеру, зокрема таких як «Зауваги про торгівлю з Англією, Оттоманською Портою та іншими народами», «Про литовські і польські закони», «Про десятину», «Про назву «Україна» і запровадження козацтва», «Про євреїв», «Про татар», «Про мазовські закони», «Про циган», «Про право хелмінське», «Про польську статистику» тощо.

З 1803 р. до своєї смерті в 1813 р. він працював візитарем (інспектором) шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній. Завдяки його діяльності була розширена шкільна мережа й створені нові навчальні заклади в цих губерніях. Зокрема, було відкрито понад 120 початкових і понад 80 повітових шкіл. З'явилися гімназії в Києві та Вінниці. Але найвдалішим епізодом у його організаційно педагогічній діяльності стало створення Вищої волинської гімназії в Кременці, яка з часом перетворилася в ліцей.

29 липня 1805 р. проект цього навчального закладу, складений Чацьким, затвердив цар Олександр I. До організації Вищої волинської гімназії залучили видатного польського філософа, правника й громадського діяча Гуго Коллонтая, що походив з Кременеччини (народився неподалік Кременця в містечку Великі Дедеркали).

Титульний аркуш публікації урочистої промови Т. Чацького, виголошеної в Кременці 1 жовтня 1805 р. при відкритті Волинської гімназії

Розробляючи навчальну програму гімназії, Коллонтай і Чацький сподівалися з часом перетворити її в університет. У гімназії існувало два рівні: нижчий («класи»), що відповідав тогочасним повітовим школам, і вищий («курси»), зближений із університетською освітою. «Класи» охоплювали чотирирічний період навчання, де переважала гуманітар-

на, зокрема мовна, підготовка (вивчалися польська, латинська, французька, німецька, російська мови, арифметика, загальна геометрія і мораль). «Курси» поділялися на три дворічні періоди й робили наголос на вивченні математично-природничих наук. Перший «курс» охоплював елементарну математику з логікою та історію з географією, другий – фізику й право, третій – природничу історію, хімію й літературу. Програма гімназії передбачала оволодіння т. зв. «талантами» – образотворчим мистецтвом, музикою, фехтуванням, верховою їздою, танцями, грою в м'яч, плаванням тощо. Окрім того, були впроваджені додаткові факультативні предмети переважно природничо-наукового циклу.

1 жовтня (за старим стилем) 1805 р. в урочистій обстановці була відкрита Вища волинська гімназія. Вона знаходилася в приміщеннях колишнього єзуїтського колегіуму, які були споруджені в 1731–1745 рр. Про ці приміщення й пише Шевченко як про палати чи кляштор. Пізніше, в 1807 р., гімназії були передані споруди василіанського монастиря.

Під опікою Чацького розвивалася наукова бібліотека. Для навчальних потреб з Європи привозили книги й наукові журнали. Вона стала однією з найкраще організованих і найсучасніших облаштованих бібліотек того часу. У 1834 р. книгозбірні нараховувалося 24 379 творів у 34 378 томах. Серед них було чимало цінних видань, у т. ч. й стародруків. Зокрема, серед останніх знаходилася знаменита Острозька Біблія 1581 року видання.

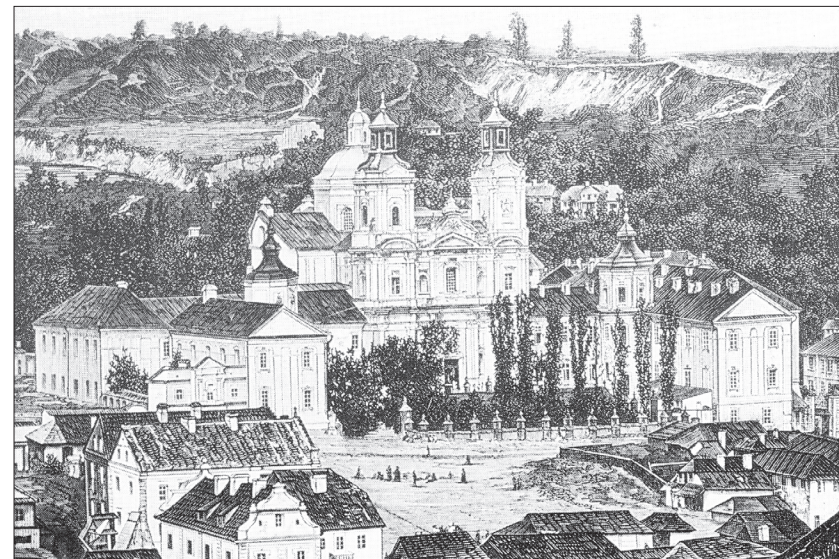
У гімназії функціонували прекрасно обладнані кабінети фізики, зоології, мінералогії, нумізматики, астрономічно-метеорологічна обсерваторія, метеорологічна станція. Так, кабінет фізики був закуплений у рік заснування гімназії в Парижі і нараховував 175 різноманітних приладів.

Багатим був нумізматичний кабінет, який нараховував 18 682 монети, серед яких 8 тисяч становили монети античної Греції та Риму. Великою була й колекція мінералів, яка нараховувала 12 348 зразків.

Тут також було зібрано чималу колекцію малюнків та картин. Серед них і твори італійських майстрів, у т.ч. роботи Леонардо да Вінчі.

Ю. Пешка. Гуго Коллонтай

Колишній ліцей у м. Кременці.
Гравюра на дереві Дж. Сосинського. 1879 р.

Гордістю гімназії став ботанічний сад, що не поступався ботанічним садам найкращих європейських університетів. У ньому нараховувалося близько 12 тис. рослин і дерев, привезених з різних країн – Данії, Швеції, Фінляндії, Австрії, Польщі, Росії тощо.

Серед викладачів Вищої волинської гімназії бачимо чимало видатних педагогів, зокрема Франциска Шайдта, вчителя хімії та природознавства, який став організатором ботанічного саду; Юзефа Чеха, філософа і математика; Вілібальда Бестера, званого у Європі ботаніка, члена багатьох наукових товариств; Еузебіуша Словацького, філолога, батька знаменитого польського поета-романтика Юліуша Словацького, та інших. Освіту в гімназії могли отримати як нащадки аристократичних родів, так і діти шляхтичів, міщан і навіть юдеїв. Навчання було безкоштовним. Лише за оволодіння предметами естетичного й фізичного циклу вносилися плата. Чацький дбав про те, щоб усі учні мали однакові умови для навчання. Для бідних молодих людей, які добре навчалися, він намагався організувати стипендії, місця у безкоштовних або пільгових пансіонах.

Б. Клембовський. Віллібальд Бессер

Ж. Пічман. Еузебіуш Словацький

Засновники гімназії та їхні наступники зорганізували школи механіків, геометрів, садівників, ветеринарів, семінарію для сільських вчителів, приватний зразковий жіночий пансіон.

Опіка Чацького сприяла розвитку Вищої волинської гімназії. У 1819 р. російська влада перетворила школу на ліцей, навчальний заклад підвищеного типу з правом надання нижчих наукових ступенів (дійсного студента і кандидата наук).

Заснований Чацьким, цей навчальний заклад творив у Кременці неповторну духовну атмосферу. Не дивно, що серед його вихованців бачимо чимало видатних вчених, письменників, поетів. Найбільш знаний серед них поет-романтик Юліуш Словацький.

Кременецький ліцей проіснував до 1834 р. Формальним приводом для його закриття стало польське повстання 1830–1831 рр. Після нього відбулася ліквідація польських навчальних закладів. Своєрідним «замінником» ліцею став заснований у 1834 р. Імператорський університет святого Володимира в Києві, куди з Кременця перенесли бібліотеку, обладнання тощо. Туди ж перейшли працювати викладачі ліцею.

Звісно, Чацький як освітній діяч заслуговує на увагу. Але чим викликана така висока оцінка Шевченком цього польського аристократа, представлення його взірцем людинолюбства? Сумнівно, що до такої оцінки Кобзар дійшов під час кременецької поїздки. На нього могли справити враження приміщення колишнього ліцею. Щось він міг почути про цей навчальний заклад. Але це «щось» не було добрим. Адже в цьому випадку Шевченкові довелося спілкуватися з представниками Волинської духовної семінарії, а ці аж ніяк не могли позитивно відгукуватися про своїх попередників.

Висока оцінка Чацького в повісті «Варнак» – результат, радше, київських або пізніших спілкувань Шевченка. П. Жур вважає, що про діяльність Чацького Кобзар міг довідатися від колишнього викладача Кременецького ліцею, а потім професора Київського університету Стефана Зеновича. За часів Шевченка в Київському університеті пам'ять про Кременецький ліцей була ще живою.

Т. Бишковський. Юліуш Словацький

Варто також врахувати, що повість «Варнак» була написана Кобзарем на засланні, коли йому доводилося відбувати солдатську службу. Там він зблизився з польськими революційними діячами, які виявилися товаришами по нещастю. До таких належали Броніслав Залеський та Сигізмунд Сераковський. Це були люди, які шанували освіту й науку. Для них Кременецький ліцей був не просто навчальним закладом, а й своєрідним символом. Адже тут працювало й навчалось багато видатних представників польської культури. Чимало ліцеїстів стали учасниками польського повстання 1830–1831 рр. Зрозуміло, ці люди шанували Чацького, якого вважали великим культурним та моральним авторитетом. Цілком можливо, що подібні погляди на Кременецький ліцей передалися Шевченкові, поєднавшись із враженнями від волинської подорожі.

У повісті «Художник», яка загалом носить автобіографічний характер й розповідає про життя Кобзаря в Петербурзі, є згадка про викладача Вищої волинської гімназії, видатного польського історика Іоахіма Лелевеля (1786-1861). Про одного із героїв повісті, поляка Демського, письменник пише, що «он, если не превзойдет своего идола Лелевеля в отечественной истории, то по крайней мере сравняется с ним». Після смерті Демського залишилися деякі книги. І серед них твори Лелевеля.

Лелевель належав до польських істориків та ідеологів лівого спрямування (він, зокрема, співробітничав із К. Марксом та Ф. Енгельсом). Тісно співпрацював із Чацьким, користуючись його багатою бібліотекою. У Кременці працював недовго, в 1809–1810 рр. Йому належить низка робіт, про які, очевидно, знав Шевченко. Це – «Панування польського короля Станіслава Августа» (1818), «Бібліографія історії Польщі» в двох томах (1823, 1826), «Нумізмати́ка» (1835) та деякі інші.

Повість «Художник» дає підстави припустити, що, можливо, до волинської подорожі Шевченко мав якусь інформацію про Кременецький ліцей і про його викладачів.

Ще про одного кременчанина, Тимка Падуру, згадує Шевченко, характеризуючи його поезії. На цих згадках ми зупинимося більш детально, коли розглядатимемо твори

Кобзаря, в яких він торкається волинської проблематики.

Розглядаючи волинську подорож Шевченка, дослідники цитують повість «Варнак», де розповідається, як герой цього твору мандрує із Кременця до Новоград-Волинська. «Из Кременца, – читаємо там, – пошел я через село Вербы в Дубно, а из Дубна на Острог, Корец и на Новгород-Волинский, на берега моей родной, моей прекрасной Случи». Мовляв, так само їхав Шевченко, оглядаючи ці населені пункти.

Вид на Дубенський замок. Гравюра

Без сумніву, при написанні повісті «Варнак» Шевченко використовував свої волинські враження. Але, по-перше, варто врахувати, що ця повість не належить до автобіографічних творів письменника. По-друге, головного героя повісті, варнака, аж ніяк не можна ототожнювати з Шевченком.

Немає серйозних підстав сумніватися, що Кобзар, їдучи з Кременця до Житомира, відвідав саме ці населені пункти. Інше питання, наскільки він там затримувався і наскільки вони справили на нього враження.

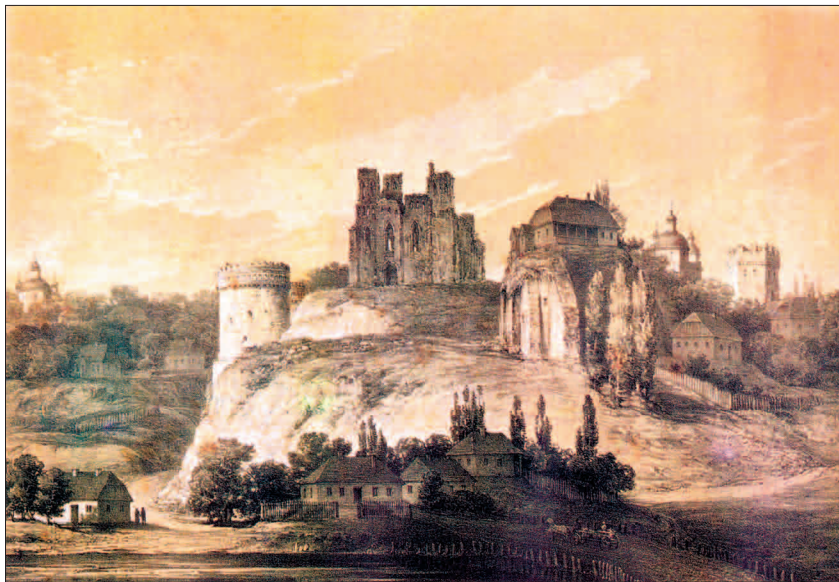
Напевно, Шевченко недовго перебував у Вербі. У цьому селі (чи то невеликому містечку) не було чогось такого, що б могло серйозно його зацікавити. Принаймні про

цей населений пункт згадок у творах письменника більше немає.

Складніше з Дубном. Це було одне із найбільших повітових міст Волинської губернії. Також у місті збереглося чимало старовинних архітектурних споруд. Серед них – замок, збудований наприкінці XV – на початку XVI ст. Він навіть фігурував у знаменитій повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба». Цей твір Кобзар читав і, здавалось би, Дубенський замок мав би його зацікавити.

Проте коли Шевченко в повісті «Прогулянка із задоволенням і не без моралі» пише про волинські замки, він згадує Острог і Корець. Дубно ж випадає із його поля зору. Взагалі про це місто письменник ніде не згадує, окрім повісті «Варнак».

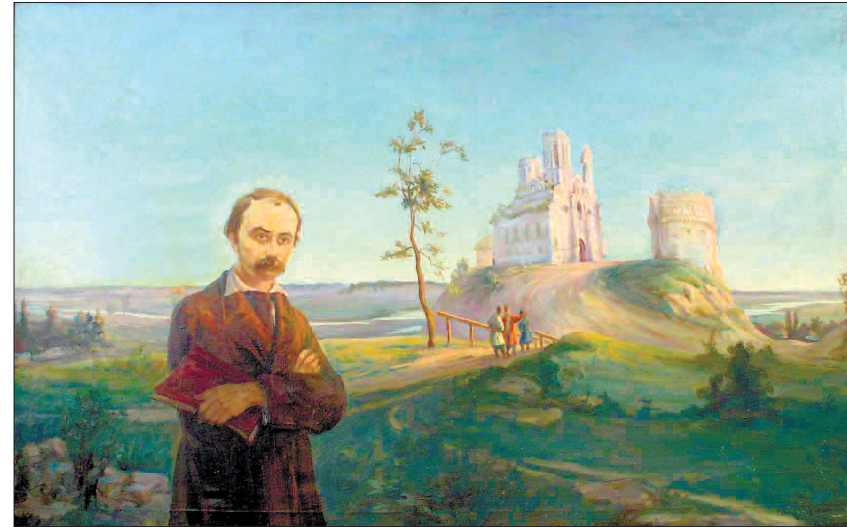

Н. Орда. Острозький замок. XIX ст.

Виникає питання – чому? На нашу думку, Шевченко в Дубно був лише проїздом. Він, подорожуючи по Волині, як уже зазначалося, користувався рекомендаціями Костомарова. Але Костомаров, здійснюючи свої подорожі у Волинському краї, з певних причин так і не відвідав Дубно. Хоча Рівне, де він викладав у гімназії, знаходилося неподалік від цього міста. Кобзар же, не маючи достатньої

інформації про пам'ятки старовини в Дубно, міг його проігнорувати.

Л. Спаська. Т. Шевченко в Острозі

Але під Дубном Шевченко, схоже, на деякий час затримався. У повісті «Варнак» є місце, де дуже реалістично описується якийсь безлюдний хутір біля цього міста. Опис настільки яскравий, що доводиться припустити думку про перебування тут автора твору.

Цілком імовірним видається перебування Кобзаря в Острозі. Тут свого часу побував Костомаров. Він міг розповісти про острозькі пам'ятки старовини Шевченкові. Острог згадується як у повісті «Варнак», так і в повісті «Прогулянка із задоволенням і не без моралі». Причому в другому випадку згадка має більш конкретний характер. Там ідеться про магнатський замок у цьому місці. Схоже, його оглядав Шевченко. Також у «Варнаці», як зазначалося вище, є згадка про те, що десь між Острогом і Заслав'ям (Ізяславом) був льох, який вирили гайдамаки, а пізніше тут переховувалися селяни-бунтарі.

Не викликає сумнівів факт перебування Шевченка в Корці. У цьому старовинному місті, як і в Острозі, зупинявся Костомаров, який і міг рекомендувати Шевченку оглянути місцеві пам'ятки. У Кобзаря згадка про Корець трапляється й у «Варнаці», і в «Прогулянці із задоволенням

і не без моралі». Щобільше, у «Прогулянці...» згадується не просто Корецький замок, а й церква, де зберігалися бальзамовані трупи графів Корецьких. За словами Шевченка, вона перетворилася в руїну. Звісно, таке написати могла лише людина, що це бачила.

Н. Орда. Корецький замок

Н. Орда. Звягель (Новоград-Волинський)

Певно, був Шевченко і в Новограді-Волинському. Це місто не лише згадується в повісті «Варнак». Спочатку дія твору розгортається неподалік Новограда-Волинського, на берегах річки Случі. Шевченко дуже колоритно малює у повісті місцеві пейзажі. А це наводить на думку, що письменник відвідував ті місця.

Хоча Кобзар міг їхати прямо з Кременця на Вербу, Дубно, Острог, Корець, Новоград-Волинський, як це робить його герой варнак, але й міг відхилитися від цього маршруту.

Перебуваючи в Почаєві й Кременці, він знав, що неподалік є поле Берестецької битви. Берестечко, як підкреслювалося, Шевченко згадував у містерії «Великий льох». Для нього це був символ козацької звитяги часів Хмельницького.

Ж. Тібо. «Битва під Берестечком» – фрагмент барельєфа на саркофазі Яна Казимира II у Парижі

До Берестечка із Кременця спеціально виїздив Костомаров. Він детально в «Автобіографії» описує своє відвідання поля Берестецької битви: «Приехавши снова на поле, где была битва, я увидел ясно на одной стороне ближе к лесу небольшое возвышение, где стоял крымский хан, а вправо от него, через дорогу, ближе к Стыри, следы кругловидных окопов, где был казачий лагерь,

укрепленный после ухода Хмельницкого за ханом. Тут я нашел остров на Стыри, тот самый, где, по известию Пастория, защищались триста храбрых казаков, не хотевших сдать врагам и мужественно погибших в упорной битве. Этот остров весь порос большим лесом; вправо от него при впадении реки Пляшевы было место рокового перехода казаков через реку – перехода, в котором потонуло множество казацкого войска. Что это событие происходило именно в этом месте, я заключил по поводу собранных известий, что до сих пор в упомянутом месте, на дне реки отыскиваются обломки седел, оружия, стремян и перетлевшие куски попон. Все это, как известно, бросали казаки в воду. Чтобы устроить плотину для своего перехода».

І. Іжакевич. Хата в Берестечку

Шевченко, який чув від кобзарів та свого друга Костомарова про Берестечко, хотів побувати в цьому місці. Про можливе перебування Кобзаря на полі Берестецької битви засвідчує поезія «Ой чого ти почорніло...». У ній зустрічаємо деякий фактаж (чотири милі «круг містечка Берестечка»), візуальні образи (контраст чорного й зеленого

полів) тощо. Це дає підстави вважати, що поет самостійно оглядав вказане місце.

Очевидно, враження від перебування на полі Берестецької битви знайшли відображення також у Шевченковому вірші «За байраком байрак», про який йтиметься далі.

Існує версія, що Кобзар побував і на волинському Поліссі, неподалік від Ковеля. Там він ніби зробив два малюнки чорною тушшю, на яких зображені церква в селі Вербки, де був похований князь Андрій Курбський, а також церква в селі Секуні.

Якщо це справді малюнки Шевченка і на них зображені церкви в зазначених селах, тоді варто визнати, що він був у цих населених пунктах, а також у Ковелі – повітовому місті, розташованому неподалік від цих сіл.

Малюнки описав і оприлюднив М. Шугуров. У 1894 р. він у відгуку на статтю О. Левицького про археологічні екскурсії Шевченка згадав про ці малюнки, які бачив у П. Дорошенка, а той купив їх у колишнього професора Київського університету О. Роговича.

Шугуров писав:

«На двох малюнках тушшю зображені 1) церква в с. Вербка, де було поховано князя А. Курбського, за три верстви від Ковеля, і 2) церква, побудована в с. Секунь, приятелем Курбського Климентом. Додане до першого з цих малюнків креслення: а) подає вид церкви і б) місця, де знайдено склеп.

На аркуші паперу, прикладеному до цієї колекції малюнків, є записка колишнього (з 1844 р.), а потім (1848–1857 рр.) голови Київської археографічної комісії М. Судієнка такого змісту: «Я показував малюнки Дмитру Гавриловичу (Бібікову – П. К.), він же їх схвалив і дозволив літографувати. М. Судієнко». Проте з усіх малюнків, про які йдеться, лише один, саме вид церкви в с. Вербка, був відтворений у літографічному знімку, вміщеному (без зазначення імені художника) у виданій Археографічною комісією книзі «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни» (том 2), примітки, таблиця 1-а».

М. Студієнко, М. Шугуров, а пізніше письменник Б. Грінченко та мистецтвознавець О. Новицький вважали,

що вказані малюнки є творами Шевченка. Хоча з приводу цього є сумніви.

Існували й певні легенди про перебування Шевченка в селі Секунь. П. Жур зауважував, що в 1979 р. він розмовляв із місцевим жителем, 86-літнім Мефодієм Рижком. Останній свідчив, ніби «дід його Іван розповідав йому про те, що в Секунь приїжджав Шевченко, який малював стару церкву, не теперішню, збудовану пізніше, а ще стару, ветху... Шевченко не тільки змалював ту церкву, а й намалював на дошці для неї ікону богородиці. Коли церкву розібрали, то ту ікону перенесли до кладовищенської каплички.

– Ще за часів Польщі, – свідчив М. Рижко, – говорили, що та ікона Шевченкової роботи і що вона принесе нам волю.

Ми поїхали з дідом Мефодієм на кладовище і побачили цю ікону. Богоматір – в короні, дитя в короні, золоте намисто... Навряд чи це робота Шевченка. Якщо це легенда, то, мабуть, не випадково вона виникла в селі на Ковельщині: поет тут побував. І не випадково з його іменем народ пов'язував свої надії на визволення від шляхетського гніту».

Загалом можна погодитися з наведеними міркуваннями Жура. Розповідь, що Шевченко малював ікону для церкви в с. Секунь, – типова легенда. Він, наскільки відомо, не займався іконописом. Але в цьому випадку Кобзареві приписували створення сакральної речі. Щобільше, ця річ (ікона) ніби стала «чудотворною» і мала принести селянам волю. Взагалі в Україні мали поширення різноманітні легенди, які пов'язували ім'я Шевченка з майбутньою волею.

Проте, звісно, легенди не творяться на порожньому місці. Мусить бути якась основа – якщо не фактологічна, то соціально-психологічна. Можливо, Шевченко справді відвідав Секунь, як і Вербку.

Останнім часом думку про перебування Кобзаря на волинському Поліссі (Ковельщині) намагається обґрунтувати історик та архівіст В. Рожко. Він посилається на свідчення єпископа Никанора (Абрамовича), який був благочинним у Ковельському повіті в 1934-1942 рр. Під час візитації до Свято-Михайлівського храму села Секунь цей священнослужитель знайшов книгу «Опись церковного имуще-

ства», що велася з 1806 р. У ній, зокрема, напроти запису «Образ Божої Матері за престолом» зазначалося: «В 1846 году сей образ рестаурирован проезжим живописцем Тарасием Шевченком». Хоча зазначена книга, в якій був зроблений наведений запис, не збереглася, однак немає підстав не довіряти єпископові Никанору (Абрамовичу).

Т. Шевченко (?). Церква у с. Секунь

Рожко, спираючись на опосередковані свідчення, стверджує, що Шевченко також реставрував старовинні ікони в селах Вербка і Туричани.

І все ж щодо поїздки Кобзаря на волинське Полісся виникає низка питань. Шевченку як співробітнику Київської археографічної комісії не ставилося завдання побувати в цьому регіоні. Перебуваючи у Волинській губернії, він мав би обмежити свою діяльність Житомирським та Кременецьким повітами. Хоча, звісно, йому давалося право виявляти певну ініціативу.

Також не зовсім зрозуміло, чому в творах Шевченка нічого не говорилося ні про Ковель, ні про навколишні села. Правда, є фрагментарна згадка про Луцьк у повісті «Варнак». Її герой нібито перебував зі своїм повстанським загоном неподалік від цього міста. Взагалі якось невмотивовано виникає це місто в повісті. Луцьк лежав далеченько від основних місць, де діяв герой твору. Можливо, ця фрагментарна згадка була викликана спогадами Кобзаря про перебування в цьому місті.

Можна припустити, що Шевченко міг поїхати з Кременця чи Дубна до Берестечка, звідти на Луцьк, а вже далі на Ковель. Повертаючись із Полісся, знову відвідав Луцьк, а звідти вже подався до Житомира. Але таке припущення ґрунтується виключно на здогадах.

Що могло покликати Кобзаря на волинське Полісся? Єдина можлива відповідь – особа князя Андрія Курбського й пам'ятки, пов'язані з його діяльністю. Варто врахувати, що російські офіційні історики якраз у той час, у 30-40 рр. XIX ст., активно творили міф про князя Курбського – великого інтелектуала та захисника православ'я на Волині в XVI ст. Початок творення цього міфу поклала публікація М. Устряловим творів, що приписувалися цьому князю. Міф цей потрібен був самодержавству, щоб стати ще одним аргументом на користь приєднання до Російської імперії Волині. До творення такого наукоподібного міфу долучилася й Київська археографічна комісія.

Можливо, Шевченко отримав усну рекомендацію замалювати пам'ятки, які мали певний стосунок до князя Курбського. Жур висловлює таке припущення: «Мабуть, ще й за особистим дорученням М. Д. Іванишева, який працював над книгою «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни», Шевченко повинен був відвідати в

околицях Ковеля, де колись були володіння Курбського, пам'ятки старовини, пов'язані з іменем князя, і замалювати їх». Справді, Іванишев тоді працював над вказаною книгою і йому потрібен був ілюстративний матеріал. Знаходячись у дружніх стосунках з Шевченком, він міг попросити його здійснити подорож на Волинське Полісся, а той не відмовив йому. Можна також припустити, що про Ковельщину, Луцьк Шевченку міг розповісти Прушинський, із яким він працював на розкопках у Переп'яті. І тому в Кобзаря виникло бажання побачити ці краї.

Чи був Шевченко, чи ні на Волинському Поліссі – мабуть, це питання так і залишиться відкритим. Одні автори відстоюватимуть цю думку, інші – заперечуватимуть.

Десять близько 10 листопада Кобзар опинився в Житомирі. Є згадка про це місто у повісті «Варнак». А в повісті «Прогулянка із задоволенням і не без моралі» герой, якого значною мірою можна ототожнювати з автором твору, говорить:

«Измерив вдоль и впоперек Вольнь и Подолию и дождавшись в Житомире осенней грязи, мы возвратились благополучно в Киев.

Из Житомира послал я пачку огородних и садовых семян Степану Осиповичу, собранных мною у волинских и подольских агрономов. А юным прекрасным друзьям моим тетрадку малороссийских песен, записанных мною от подолян и волянян».

Справді, в робочому альбомі Шевченка є записи народних пісень, їхніх фрагментів, які не мають конкретної дати й місця фіксації. Але вони належать до 1846 р. й, очевидно, записувалися на Волині та Поділлі.

Незважаючи на те, що Житомир був старовинним містом (заснованим ще в XI ст.), в ньому не було вартих уваги пам'яток старовини. Сучасники Шевченка, в т. ч. і його знайомі (наприклад, Аполлон Миколайович Мокрицький), відзначали непривабливий вигляд цього губернського центру. Бідним було місто на будівлі. Найкращим готелем тут був заїжджий двір, де, певно, й зупинився Кобзар.

Шевченко в Житомирі довго не затримався і подався до Києва, де він вже був 13 листопада. А 31 грудня 1846 р.

відзвітувався перед Бібіковим про свою поїздку на Поділля й Волинь: «Честь имею почтеннейше представить при сем Вашему высокопревосходительству шнуровую тетрадь о расходе отпущеных мне денег при исполнении возложенного на меня поручения и значущиеся по оной остаточны деньги – тридцать четыре рубли шестьдесят девять копеек».

Того ж дня Бібіков дав розпорядження губернському секретарю й казначею Крамаренку перевірити цей шнуровий зошит й оприходувати залишок грошей. Власне, на цьому офіційно закінчилась подорож Шевченка Волиню.

Як би не було, вона помітно вплинула на Кобзаря. Про враження від неї він неодноразово згадував у творах «пізнього періоду».

Волинська проблематика у творах Шевченка 1847–1857 рр.

Незадовго після того, як Шевченко подорожував Волиню, згадка про цей край зустрічається в його творах. Одним із них є поема «Відьма» (первісний варіант під назвою «Осика»), яку поет почав писати на початку березня 1847 р., а завершив її через рік. Тут використовується поширений у Шевченка сюжет обманутої паном жінки-покритки.

Героїня твору, будучи покинутою паном-коханцем, мандрує Україною з циганами. Географія її мандрів дещо подібна до того шляху, яким їхав Шевченко під час своєї подільсько-волинської подорожі. У поемі згадується річка Дністер, яка визначає південну межу Поділля.

«Із-за Дністра пішли цигане
І на Волинь, і на Україну», –

читаємо в творі.

Розповідь про жінку-покритку, яка довгий час бродила з циганами, а потім навчилася в них лікувати травами, Кобзар міг почути саме на Волині. Можливо, її образ письменник використав пізніше у повісті «Варнак». Там розповідається, що герой важко захворів і його привезли

лікувати у якийсь хутірець біля Дубна. Лікувала знахарка. Опис цього хутора, як уже зазначалося, є надзвичайно конкретний і колоритний.

Показово, що незабаром після «Відьми», у першій половині 1848 р., Шевченко пише поему «Варнак». Взагалі для Кобзаря характерним було, що деяким його прозовим творам передувало написання поем. Ці поеми для нього були як ескізи в процесі роботи над полотнами. У поемах, що передували повістям, поет накидав лише загальні контури, основні деталі. Потім, працюючи над прозовими творами, вимальовував ці деталі, вписуючи їх у цілісне полотно. Те саме можна сказати про поему «Варнак» та її однойменну повість. Поема – своєрідний «ескіз» повісті. Хоча остання виявилася помітно відмінною від свого «ескізу».

Поема «Варнак» має однозначно волинську прив'язку. У ній Шевченко розповідає, що на чужині, «понад Елеком» він зустрів старого діда-варнака, який виявився земляком поета, бо походив з Волині:

...Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую...

Варнак говорить, що народився в селі над Іквою. Іква – це якраз річка, біля якої і через яку міг проїжджати Шевченко, подорожуючи Волиню. Вона бере початок неподалік Підкаменя. Протікає біля Почаєва й Кременця, через село Верба та місто Дубно, де ймовірно побував Шевченко.

Судячи з контексту поеми, її дія відбувається переважно на Волині. Тут герой твору зазнав кривди з боку панів, тут же він їм й жорстоко мстився.

Тоді ж (у другій половині 1848 р.) був написаний добре відомий вірш «Ой чого ти почорніло...». Вище уже обґрунтовувалася думка, що поет міг бути на полі Берестецької битви. Ностальгічні спогади про відвідання цього місця і знайшли відображення в зазначеному творі.

Вірш виглядає як містичний діалог між поетом та землею-полем. У певному сенсі його можна вважати своєрід-

ним виявом традиційно українських, по суті, дохристиянських релігійних поглядів, у яких земля подається як щось сакральне, божественне. У цьому вірші, де ніби поет встановлює містичний зв'язок із землею, вона йому передає істину, яку варто добре запам'ятати.

Потрібно побувати на місці Берестецької битви, щоб відчувати такий містичний настрій поета. Пейзажі цього місця навіть сьогодні є вражаючими. Круті береги Стиру, широкі заболочені заплави, острівці лісу, перемішані з острівцями ріллі, – все це творить незабутнє враження, бажання злитися з навколишньою природою, «поговорити» з нею. Можна не сумніватися, що Шевченко, побувавши в цьому місці, відчув такий містичний зв'язок з навколишнім світом і передав його у вірші «Ой чого ти почорніло...». До речі, подібних віршів, які будувалися як діалог поета й природи, в Шевченка немає.

Т. Шевченко. Краєвид з річкою

Незважаючи на містицизм вірша, він має низку конкретних образів та деталей. Зрозуміти їх неможливо без врахування місцевих особливостей, а також часу перебування поета під Берестечком.

Передусім кидається в очі контрастний образ поля зеленого і поля чорного. На Волині пізньої осені (а саме

тоді Шевченко відвідав місце Берестецької битви) дуже різко контрастують зелені поля, засіяні озиминою, із «незайнятими» чорними полями. Цей образ, очевидно, добре запам'ятався Шевченку, і він його використав, надавши відповідного переосмислення, у своєму вірші.

Зелене поле для нього є чимось радісним, таким, що вселяє надію. Його можна сприйняти як символ волі. Чорне ж поле – символ скорботи, трагічної звитяги козацтва. Воно із зеленого стає таким через пролиту кров «за вольную волю».

Є у вірші одна дуже конкретна деталь. Там говориться, що славні запорожці вкрили своїм трупом поле «круг містечка Берестечка на чотири милі». Справді, відстань від Берестечка до сіл Пляшева та Острів (саме на цій території розгорталися основні події битви) сягає приблизно чотири милі. Схоже, Шевченко сам проїхав цей шлях і ці «чотири милі» закарбувалися в його пам'яті.

Також слова, що поле «вкрите трупом», мають не лише образний, а й конкретний характер. Шевченко, перебуваючи під Берестечком, певно, як і Костомаров, чув, що тут, на полях, знаходять залишки козаків, їхніх речей та зброї.

Вірш завершується песимістично. Поле говорить поетові, що воно ще зеленітиме, а ви, тобто нащадки козаків, «вже ніколи не вернетесь на волю». Тепер доля козацьких нащадків «орати поле» і «долю проклинати».

Чим викликаний такий песимізм? Можна зауважити, що його витоки варто шукати в тих реаліях, з якими зустрівся поет, подорожуючи Україною, а також в його арешті та засланні. Адже він та його побратими по Кирило-Мефодіївському братству сподівалися, що їм вдасться визволити Україну з неволі.

Витоки зазначеного песимізму варто шукати й у волинських реаліях подорожі Шевченка. До Берестечка прибув він десь наприкінці жовтня чи на початку листопада. Погода, здебільшого, в цей час на Волині не найкраща – небо затягнуте темними хмарами, йде холодний дощ, частими є різкі пориви вітру. Уже це налаштовує людину на песимістичний лад.

Крім того, подорожуючи Поділлям та Волинню, Шевченко часто бачив старовинні замки, які трактував як осередки магнатського засилля. Він протиставляв ці краї, де, на його думку, панували деспотизм та рабство, Україні – землі волі й козацької слави. Очевидно, Кобзар вважав, що «малосильна Волинь та Поділля» не здатні протистояти панам. І поле Берестецької битви, де покійно селяни орали землю, ніби підтверджувало цю думку.

Враження від цього місця могли знайти відображення в поезії «За байраком байрак...» (1847), де знаходимо глибоко символічне (можна сказати – сюрреалістичне) осмислення Хмельниччини. Поет використовує тут різні образи, зокрема образи високих пагорбів-могил, характерних для Наддніпрянської України. Але тут зустрічаємо фразу, яка відразу викликає певні асоціації з Берестецькою битвою:

Нас тут триста як скло!
Товариства лягло!
І земля не приймає.

Під час цієї битви близько трьохсот козаків утримували оборону біля острівця Журалиха, даючи змогу армії Хмельницького відступити. Всі вони полягли. Розповіді про це, очевидно, чув Шевченко. І це знайшло відображення в його творі.

Показовою також є фраза, що полеглих земля не приймає. Як підкреслювалося, на полі Берестецької битви за часів Шевченка можна було знайти чимало кісток загиблих воїнів. Це й могло породити такий образ.

Згадка про Волинь, а саме про Почаїв, має місце в поемі «Петрусь», яка була написана на засланні десь у 1850 р. Там є такий сюжет, що героїня, молода панянка, вийшовши заміж за старого генерала, їде по святих місцях молитися, просить, щоб помер її чоловік, а вона могла зійтися з молодим хлопцем Петрусем. Цими святими місцями є Київ та Почаїв.

У першому варіанті поеми згаданий уривок звучав так:

У Києві їздила, молилась,
Аж у Почаєві була!..
Не допомгла святая сила!
В село небога привезла
Свою змію ще гірше люту
І капельку на щось отрути.

У другому, значно відредагованому варіанті, цей уривок звучав дещо інакше:

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаєві була.
Чудовная не допомгла,
Не допомгла святая сила.
А ти аж плакала, молилась –
Та й занехаяла. Везла
Назад гадюку в серці люту
Та трошки в пляшечці отрути.

Як бачимо, в другому варіанті Шевченко спеціально згадує «чудовную», тобто ікону Почаївської Божої Матері. У своїх згадках про Почаїв до волинської подорожі він цього не робив. У першому варіанті поеми Почаїв фігурував абстрактно як одна із найбільших святинь для українців. У другому варіанті вже бачимо певну конкретику, викликану враженнями від подорожі. До конкретики можна й зарахувати слова «аж у Почаєві була». Використовуючи слово «аж», поет вказував, що Почаїв розташовується далеко. Принаймні далеко від Подніпров'я, де нібито жила героїня поеми. Також, очевидно, в це емоційне «аж» Кобзар вклав своє враження від довгої дороги, яку йому довелося здолати до цього містечка.

Водночас контекст згадки про Почаїв в поемі «Петрусь» кардинально різниться від контексту подібних згадок у попередніх творах. Так, у поемах «Слепая» й «Невольник» ходіння на богомілля в Київ та Почаїв сприймається автором загалом позитивно. Правда, він говорить, що ці прощі нічого не дали його героям. У поемі «Петрусь» ситуація є інакшою. Генеральша з цих місць приносить у пляшечці

отруту, від якої її чоловік помирає. Це можна зрозуміти таким чином: київські й почаївські святині, зокрема ікона Почаївської Богородиці, не пом'якшують серця людей, не роблять їх добрими, а навіть можуть підштовхнути до зловмисних дій.

Така єретична думка цілком вписувалася в контекст антиклерикальних поглядів Шевченка. Він при всій своїй повазі до релігійних традицій все ж виявляв помітний скептицизм щодо церковної обрядовості. У його розумінні святість полягає не в обрядових діях, а в творенні для інших людей, «ближніх», добрих справ. У цьому сенсі святість, здебільшого, перебуває поза офіційною церквою.

Згадка в поемі «Петрусь» у негативному контексті Почаєва та святині, що тут існує, ікони Богородиці, є ще одним непрямим свідченням того, що враження Шевченка від Почаївської лаври були не найкращими.

Окрім поетичних творів, волинська проблематика знайшла помітне відображення і в прозових творах Шевченка. Передусім це стосується повісті «Варнак» (1855–1856). Хоча, на перший погляд, сюжет її в основних рисах накладається на сюжет однойменної поеми, але різняться вони в багатьох деталях.

Як і в поемі, тут розповідається, що автор далеко від батьківщини зустрів свого земляка, колишнього каторжанина-варнака Кирила, який повідав йому свою історію.

На початку Шевченко описує хату, в якій жив варнак: «Внутренность хаты, как и наружность ее, напоминала Малороссию». При цьому зазначається: «Комната была разделена на две половины узкою, длинною печкой вместо перегородки. А печка украшена лепными арабесками домашнего художества. (Такие печи можно видеть на Воляни и Подолии)».

У хаті варнака серед різних предметів були також кайдани, які висіли на стіні. Варнак, звертаючись до автора, каже з цього приводу: «Что, земляк, любиешся на мой трофей? Тяжкий трофей! Я завоевал его многолетним преступлением и принес его сюда на ногах своих из самого Житомира». Далі він просить: «Расскажи мне, друже мой, что-нибудь о нашей прекрасной Воляни и Подолии!»

Т. Шевченко. Селяни та інші начерки.
(Фрагмент). Папір, олівець

Герой поеми «Варнак», мабуть, мав цілком реального прототипа з Волині. Його образ психологічно правдивий. Це хлопець, який мститься панам за ображену честь своєї дівчини та інших дівчат його села. Він діє не як міфологізований благородний месник, а як розбійник-садист, що вбиває панів заради розваги й задоволення. Але в кінці твору прозріває. Побачивши здалеку бані київських церков, вирішує розкаятися і просити в людей прощення.

Варнак повісті – психологічно інша людина. Він не прагне нікого вбивати. Це благородний народний месник, який допомагає простим людям. У чомусь він нагадує легендарний образ Кармелюка.

На нашу думку, при творенні образу головного героя повісті відбулася своєрідна накладка. Первісний образ варнака, який мав реального прототипа, поєднався з образом Кармелюка. Причому Шевченко, в якого на заслання сильно загострилися релігійні почуття, намагався надати образу свого героя християнсько-дидактичного звучання. Його герой свідомо розкаюється під впливом християнського вчення й читання Біблії, а не в результаті емоційного сплеску, як це ніби було з варнаком поеми.

Навіть географія діяльності героїв поетичного й прозового творів дещо різна. У поемі місцем народження героя є село над Іквою. У повісті ж – село на березі річки Случі біля Новограда-Волинського. Там натрапляємо на такий опис краєвидів біля цього села:

«На гранитных берегах прекрасной Случи, где она, верстах в десяти выше Новограда-Волынского, извившись подобно змеи, образовала правильное кольцо версты две в поперечнике, в центре этого кольца стоят окруженные дубровою остатки огромных каменных палат».

Відчувається, що Шевченко був у цій місцевості. Інакше би не зміг зробити такий яскравий її опис. П. Жур вважає, що цей опис стосувався села Гульськ, яке знаходилося неподалік Новограда-Волинського.

«У цьому селі, – пише він, розповідаючи про свою подорож до цих країв у 1979 р., – на кам'янистому березі Случі ми зустрілися і познайомилися з Софією Юхимівною Рось, літньою заслуженою вчителькою... Вона, виявляється, дав-

но вже встановила, що саме в її Гульську побував поет у 1846 році, проїжджаючи через Новоград-Волинський...

Т. Шевченко. Дерево. Папір, олівець

Софія Юхимівна показала нам гору, на якій стояли палати пані Ядвіги Яблонської. Гора й тепер зветься Панською. Тут ще недавно знаходилися сліди панських будівель, уламки цегли. Навколо росли старі могутні дуби, які, говорила вчителька, не обійняти руками...

«Управитель был добрый старичок пан Кошулька», – говориться у «Варнаку»... Частину села й тепер називають Кошулівщиною. Старі люди кажуть, що саме тут жив колись один із найбагатших у Гульську жителів – Тимошук на прізвище Кошіль.

Поблизу Гульська є урочище, яке звать Думським. Там колись стояла корчма, де бував герой «Варнака» Кирило. Утримував її згадуваний у повісті корчмар Лейба».

Дія повісті «Варнак» відбувається на Волині. Тут, окрім губернського міста Житомира й Новограда-Волинського, поблизу якого ніби народився герой повісті, згадуються такі географічні об'єкти краю, як Заславль (Ізяслав), Острог, Луцьк, Дубно, Почаїв, Кременець, Верба, Корець. Про ці згадки йшлося вище і ми не будемо повертатися до них. Значимо лише, що всі вони так чи інакше мусили б ґрунтуватися на певних враженнях Кобзаря від поїздки на Волинь.

У повісті «Варнак» поданий дуже детальний та колоритний опис якогось мало кому відомого хутора під Дубном. Те, що цей епізод відображає типово волинські реалії, немає сумніву. Це й прив'язка до певних географічних об'єктів – Дубна й Кременця. Хутір, певно, знаходився десь між цими містами. Кобзар малює типово волинський хутирець. Десь тут протікає лісова річечка, загачена греблею. Млин, ставок, у якому водиться риба. Навколо густий ліс. А вдалині синіють гори. Шевченко вважає їх частиною Карпатських гір. Справді, неподалік Дубна зустрічаються мальовничі пагорби. Ця місцевість належить до Волино-Подільської височини. Однак, більш імовірно, описаний хутір знаходився в лісовій зоні на північ від Кременецьких гір. Шевченко ці гори й міг прийняти за Карпати.

Наведений опис хутора, як зазначалося, приводить до думки, що Кобзар справді відвідав подібну місцину. Правда, виникає питання, що привело його сюди? Про це можемо лише гадати.

У повісті йдеться, що головний герой захворів. І сталося це у жовтні. Саме в цю пору року Шевченко перебував на Волині. Майже рік тому, якраз пізньої осені чи на початку зими, він важко хворів. Хвороба була настільки серйозною, що Шевченко думав про смерть. Можливо, його

стан здоров'я залежав від сезонних коливань. І десь у жовтні 1846 р. в нього могли знову виникнути проблеми зі здоров'ям. Тоді хтось міг запропонувати йому звернутися до якоїсь місцевої знахарки, яка вміла лікувати травами. Здебільшого такі знахарки проживали в лісі, де мали змогу збирати цілющі зілля.

Приїзд до знахарки міг залишити глибокий слід у пам'яті Кобзаря. Навіть через десять років, пишучи повість «Варнак», він детально відтворив образ хутора, де вона жила. Не виключено, що ця знахарка, як зауважувалося вище, могла слугувати (принаймні частково) праобразом героїні поеми «Відьма».

Оскільки «Варнак» не є автобіографічним твором, тому згадки про Волинь, які трапляються в ньому, дещо складно «вживити» в біографію Шевченка, то з неодноразово згаданою «Прогулянкою із задоволенням і не без моралі» маємо іншу ситуацію. Цей твір містить виражені автобіографічні моменти, в ньому відображені враження від волинської поїздки Шевченка.

Невідомий художник.
Тимко Падура

На самому початку повісті розповідається про те, що герой у білоцерківському придорожньому трактирі побачив книжку Тимка Падури (1801-1871), яка його зацікавила. Хоча описувані події ніби відбуваються в Білій Церкві, цілком можливо, що з творчістю Падури Шевченко ознайомився на Волині, наприклад, у Кременці, де навчався цей автор.

Варто зупинитися на особі цього поета-пісняра. Народився він у міс-

течку Іллінці на Поділлі. У 1825 р. закінчив Кременецький ліцей, де й почав писати вірші польською та українською мовами. При написанні українських творів використовував польський варіант латинської абетки. У своїх творах проводив ідею братання поляків й українців, орієнтуючи їх на спільну боротьбу проти російського самодержавства.

Падура, як і інші представники «української школи» в польській літературі, намагався витворити свій, пропольськи орієнтований погляд на Україну. Повстання 1830–1831 рр. стало великим розчаруванням для польських українофілів. Їхні надії на підтримку українського простолюду виявилися марними. Тоді Падура знищив низку своїх україномовних творів, хоча остаточно не відмовився від української проблематики.

Твори Падури поширювалися в рукописах. І це зрозуміло. Адже часто вони мали бунтівний характер. Лише в першій половині 40-х рр. вийшло два збірники творів поета. Це львівське видання 1842 р. під назвою «Pienia» («Співанки») та варшавське видання 1844 р. «Ukrainku z putoju», тобто «Українські пісні з нотами». Схоже, в «Прогулянці із задоволенням та не без моралі» Шевченко пише саме про друге видання. У цій же повісті дається оцінка творчості цього українсько-польського поета. Кобзар вважав, що вона є дуже далекою від автентичних народних зразків, хоча автор і намагається подати свої твори як «народні пісні».

Ще більш критичне ставлення до діяльності й творчості Падури відображено у Щоденнику Шевченка. Там він говорить, що пісня про Кармелюка «Повернувся я з Сибірі...» – це «рукодельє мизерного Падури». Власне, Шевченко хотів сказати, що Падура займається фальсифікацією, подаючи свої твори («рукодельє») як справжні народні пісні.

Для нас повість «Прогулянка із задоволенням і не без моралі» цікава не тільки і не стільки оцінкою творчості Падури. У ній Шевченко дав своє бачення історичної долі та ментальності населення Поділля й Волині, зробивши цікаві порівняння з Україною, під якою він розумів землі сучасної Центральної України:

«От берегов тихого Дона до кремнистых берегов бысторотекущего Днестра – одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа; даже и песни одни и те же. Как одной матери дети. А минувшая жизнь этой кучки задумчивых детей великой славянской семьи не одинакова. На полях Вольни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат, некогда великолепных, как, например, в Остроге или Корце. В Корце даже церковь, хранилище бальзамированных трупов фамилии графов Корецких, сама собою в развалину превратилась. Что же говорят? О чем свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах! Могила, или курган, на Волини и Подолии большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской, вы не пройдете версты поля, не окрашенного высокой могилой, а иногда и десятком могил. И не увидите ни одной развалины на пространстве трех губерний. Кроме разве у богатого затейника-помещика нарочно развалившийся в саду деревянный размалеванный храм Весты а ля ротонда Триволи. Что же говорят пылливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедная, малосильная Волинь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начинала своим вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, врага деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значит могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя»

Отже, на думку Шевченка, в Україні жив і живе «дух свободи», в той час як на Волині та Поділлі його немає чи принаймні він заглушений. Але, незважаючи на ці відмінності між регіонами, письменник вважав, що від Дону аж до Дністра живе один народ. Говорячи про цей народ, Шевченко як етнонім для його позначення переваж-

но вживає офіційний термін «Малоросія». І це зрозуміло. Адже вказане поняття широко використовувалося тоді на значній частині теперішніх українських земель.

Завершуючи огляд Кобзаревих творів, у яких знайшла відображення волинська тематика, можемо констатувати, що подорож Волиню помітно розширила світобачення Шевченка. Він тепер не просто вводить волинські сюжети у свої твори, а й намагається створити відносно цілісне бачення тієї частинки української землі, якої до цього часу практично не знав і мав про неї приблизне уявлення.

ЛІТЕРАТУРА ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ВОЛИНІ

Баженов Л. «Українська школа» в польській літературі 20–60-х рр. XIX ст. і Тарас Шевченко (на прикладі Поділля, Волині й Київщини) // Шевченко і Поділля: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 215–218.

Власюк О. До місцевих студій про перебування Шевченка на Рівненщині // Тарас Шевченко і сучасність: Зб. матеріалів і тез міжнар. наук.-теор. конф. – Рівне, 1996. – С. 223–225.

Дубина М. Шевченко і Західна Україна. – К., 1969.

Дуда І. М., Мельничук Б. І. Тарас Шевченко на Тернопільщині. – Тернопіль, 1990.

Дорош Є. Г. Тарас Шевченко на Поділлі і Волині. – Тернопіль, 2002.

Жур П. Дума про огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. – К., 1985.

Костриця М. Краєзнавчі дослідження Т. Г. Шевченка на Волині // Тарас Шевченко і українська культура XXI століття. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 252–256.

Крालюк П. Волинь та Поділля в житті Тараса Шевченка. – Луцьк, 2007.

Опольський І. Подорож Шевченка по Волині та Поділлю і художнє відображення її в творах // Актуальні проблеми вивчення теоретико-літературних і мовознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – Рівне, 1995. – С. 54–55.

Поліщук Я. Шевченко і Ровенщина. – Ровно, 1989.

Рожко В. Наукова подорож Тараса Шевченка на Волині // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 3. – С. 12–19.

Сидор О. В. Шевченко та Волинь // Матеріали І–ІІІ науково-практичних конференцій «Остріг на переломі 900-річчя» (1990–1992). – Сокаль, 1992. – Ч. 2. – С. 34–35.

Сірак І. Т. Г. Шевченко і Волинь // Волинь у житті та творчості письменників: Зб. наук. праць. – Луцьк: Вежа, 1999. – С. 22–34.

Шевчук С. І. Наша дума, наша пісня на волинських шляхах Тараса. – Рівне, 1996.

ЗМІСТ

ПОЧАЇВ	3
Шевченко Т. Поема «СЛЕПАЯ» (1842)	5
Шевченко Т. Поема «СЛІПІЙ» (1845)	6
Шевченко Т. Поема «ПЕТРУСЬ» (1850)	10
Шевченко Т. Поема «НЕВОЛЬНИК» (1859)	11
БЕРЕСТЕЧКО	13
Шевченко Т. Поема-містерія «ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ» (1845)	15
Шевченко Т. Поезія «ОЙ ЧОГО ТИ ПОЧОРНІЛО...» (1848)	16
«ВАРНАК»	
Шевченко Т. Поема	17
«ВАРНАК»	
Шевченко Т. Повість	25
ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ	65
Шевченко Т. [Археологічні нотатки]. Переяслов	67
Кралоц П. ШЕВЧЕНКО НА ВОЛИНІ: ПОДОРОЖ І РЕФЛЕКСІЇ	73
Шевченко і Київська археографічна комісія	77
Образ Волині та Поділля в ранній творчості Шевченка	95
Дорогою на Волинь	115
Шевченко у Вишнівці: гіпотези та реалії	119
Почаївська лавра у сприйнятті Шевченка	132
Ймовірні шляхи Шевченка на Волині	166
Волинська проблематика у творах Шевченка 1847–1857 рр.	194
Література про перебування Тараса Шевченка на Волині	209

Науково-популярне видання

ВОЛИНСЬКИЙ КОБЗАР

Укладач П. М. Кралюк

Технічний редактор Р. В. Свиначук

Комп'ютерна верстка Н. О. Крушинської

Коректор С. А. Федорчук

Художнє оформлення обкладинки К. О. Олексійчук

Формат 100x70/16. Ум. друк. арк. 17,23. Тираж 500 пр.
Зам. № 113-13.

Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура «AGPresquire».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свиначук Р. В.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.

Де умиру, то поховайте
Мене на могили
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Де реве ребутий.

Де понесе з України
З синьє море
Кров ворошу... отойді а
І лани і лори —
Все покличу, і политьчу
До самого бола
Молитися... а до того
Я не знаю бола.

Поховайте та вставайте,
Найдаги порвіте
І вражою злою кровю
Волю окропіте.

І мене в селі великій,
В селі волзькій, новій,
Не забудте пом'янути
Незлим тихим словом.

